

OSMANLI BÜROKRASİSİNDE ŞÂKİRD LİK: 18. YÜZYILDA BAŞMUHASEBE KALEMİ ÖRNEĞİ*

APPRENTICESHIP IN THE OTTOMAN BUREAUCRACY: THE EXAMPLE OF THE CHIEF ACCOUNTING OFFICE IN THE 18TH CENTURY

Engin ÇETİN**

Öz

Osmanlı bürokrasisinde kâtip adayları olarak çeşitli kurumlarda istihdam edilen kimselere şâkird adı verilmekteydi. Başlarda Divan-ı Hümayun çatısı altındaki dar bir kâtip kadrosunun nezaretinde istihdam edilen şâkirdler, 17. yüzyıl ortalarından itibaren merkezî bürokrasinin sacayağını oluşturan Bâbîâlî, Defterhâne ve Bâb-ı Defterî’de çalışmaya başlamışlardı. Ekseriyetle küçük yaşta çocuklardan oluşan bu grup, Osmanlı bürokrasisinin temel personel kaynağını teşkil etmekteydi. Bazı ortak yönleri olmakla birlikte esasen kurumların ihtiyaç duyduğu şâkirdlerin özellikleri, kariyer yolları ve çalışma düzenleri arasında ciddi farklılıklar vardı. Bugüne kadar sınırlı sayıdaki Osmanlı teşkilat tarihi çalışmasında, araştırmacılar ister istemez imparatorluğun üst bürokrasisine odaklandıklarından şâkirdlere dair ciddi bir literatür oluşmamıştır.

Bu makalede söz konusu eksiklikten hareketle Osmanlı bürokrasisinde şâkirdliğin mahiyeti ele alınacaktır. Ancak bütün kurumları kapsayacak bir araştırmanın şu aşamada mümkün olmaması nedeniyle örneklem olarak Başmuhasebe Kalemî, dönem olarak ise 18. yüzyıl incelenecektir. Bu çerçevede Başmuhasebe Kalemî şâkirdlerinin nasıl tayin edildikleri, sayıları, çalışma şartları, gelirleri ve kariyerleri ortaya koyulmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: şâkird, kâtip, Başmuhasebe Kalemî, bürokrasi, 18. yüzyıl

Abstract

In the Ottoman bureaucracy, individuals who were employed as kâtip (clerk) candidates were referred to as ‘shakird’ (apprentice). Initially, they were placed under the supervision of a narrow cadre of clerks within the Divan-ı Hümayun (Imperial Council). Over time, they began to work in key bureaucratic institutions such as the Bâbîâlî (Sublime Porte), Defterhâne (Storehouse of Ottoman Cadastral and Other Property Records), and Bâb-ı Defterî (Ottoman Institution for Financial Affairs), which became central pillars of the Ottoman bureaucracy from the mid-17th century onward.

This group primarily consisted of young individuals and served as the primary resource for the Ottoman bureaucracy. While they shared some common characteristics, there were significant differences in the attributes, career trajectories, and job roles of shakirds required by various institutions. Within the already limited number of studies on the history of Ottoman institutions, there has been a noticeable gap in the

* Bu makale Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yeniçağ Tarihi Bilim Dalı’nda hazırlanan *Osmanlı Bürokrasisinde Başmuhasebe Kalemî (XVIII. Yüzyıl)* başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.

** Arş. Gör. Dr., Marmara Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimler Fakültesi Tarih Bölümü, İstanbul / Türkiye, engin.cetin@marmara.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-0580-7239

literature concerning the shakirds, as researchers have primarily focused on the upper echelons of the empire's bureaucracy.

This paper aims to address this deficiency by discussing the nature of shakirds within the Ottoman bureaucracy. Given the impracticality of conducting comprehensive research on the entire bureaucracy, this study will use the Başmuhasebe Kalemi (Chief Accounting Office) in the 18th century as a case study. It will shed light on the recruitment patterns of the shakirds in the Başmuhasebe Kalemi, their numbers, working conditions, salaries and career paths.

Keywords: shakird/apprentice, clerk, Chief Accounting Office, bureaucracy, 18th century

Giriş

Osmanlı Devleti'nin ne kadar patrimonyal olduğu veya nasıl bir imparatorluk tablosu sunduğu yönündeki tartışmalar eski yoğunluğunu kaybetti.¹ İdari yapı, yönetici sınıf, karar alma süreçleri, devlet-toplum ilişkileri gibi pek çok esaslı meseleye dair yeterli literatür olmamasının bu geri çekilmedeki etkisi yadsınamaz. Neyse ki son yıllarda her biri önemli bir boşluğu dolduran bürokrasi tarihi incelemeleri sayesinde bu konularda ciddi mesafe alındı. Fakat devletin çarklarının nasıl döndüğünü ortaya koymak adına yapılan bu çalışmalarda, kaynakların çeşitliliği ve konunun genişliği nedeniyle, bürokratik yapı parçalar halinde incelendi. Bu süreçte literatür, kurumlar arasında dengeli bir dağılım gösteremedi. Divan-ı Hümayun, Bâbîâlî ve Defterhâne'ye dair araştırmalara² nispetle Bâb-ı Defteri'ye dair incelemeler oldukça sınırlı kaldı.³ Literatürün

1 Bu tartışmalara dair genel bir çerçeve için bk. Halil İnalçık, "Sultanizm Üzerine Yorumlar: Max Weber'in Osmanlı Siyasal Sistemi Tiplemesi", çev. Kemal Aydın Akagündüz, *Dünü ve Bugünüyle Toplum ve Ekonomi*, 7 (Ekim 1994), s. 5-26.

2 İsmail Hakkı Uzunçarşılı'nın öncü çalışması (*Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, Ankara 1988), Osmanlı merkez bürokrasisine dair temel bir taslak oluşturmuştur. Uzunçarşılı'yı takiben çeşitli kapsam ve formlarda pek çok monografi kaleme alınmıştır. Bunlar arasında Halil İnalçık'ın bürokrasinin çeşitli unsurlarına ("Devlet-i Aliyye'de 17. Yüzyılda İdarede ve Maliyede Genel Dönüşüm", *Devlet-i Aliyye IV*, (2016), s. 23-66; "Reisülküttâb", "Osmanlı Bürokrasisinde Aklâm ve Muâmelât", *Osmanistik Bilimine Katkılar*, (2021), s. 25-55; "Şikayet Hakkı: Arz-ı Hâl ve Arz-ı Mahzarlar", *Osmanlı Araştırmaları*, VII-VIII (1988), s. 33-54), Ahmet Mumcu'nun Divan-ı Hümayun'a (*Hukuksal ve Siyasal Karar Organı Olarak Divan-ı Hümayun*, İstanbul 1986), Erhan Afyoncu'nun Defterhâne'ye (*Osmanlı Devlet Teşkilâtında Defterhâne-i Âmiri (XVI-XVIII. Yüzyıllar)*, Ankara 2014), Recep Ahışhalı'nın reisülküttâblığa (*Osmanlı Devlet Teşkilâtında Reisülküttâblık (XVIII. Yüzyıl)*, İstanbul 2001), Bilgin Aydın'ın 16. yüzyıl Divan-ı Hümayun teşkilatı ve defter sistemine (*XVI. Yüzyılda Divan-ı Hümayun ve Defter Sistemi*, Ankara 2017), Muzaffer Doğan'ın sadaret kethüdalığına (*Osmanlı Devletinde İçişlerinin Yönetimi-Sadaret Kethüdalığı (1730-1836)*, Ankara 2016), Murat Uluskan'ın çavuşbaşılık ve Divan-ı Hümayun çavuşlarına (*Divan-ı Hümayun Çavuşbaşılığı*, (Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 1998; *Divân-ı Hümayun Çavuşları*, (Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2004), Filiz Karaca'nın teşrifâtçılığa (*Osmanlı Devleti'nde Teşrifât Kalemi ve Teşrifâtçılık*, (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1989; *Tanzimat Dönemi ve Sonrasında Osmanlı Teşrifât Müessesesi*, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1997) dair incelemeleri bürokrasinin genel yapısının anlaşılmasında ciddi katkılar sağlayan eserlerin başında gelmektedir. Carter Findley'in Osmanlı bürokrasisinde personel ve değişim hakkındaki incelemeleri, ele aldığı dönem ve kullanılan yöntem bakımından alana yenilik getiren öncü çalışmalardır (*Osmanlı İmparatorluğu'nda Bürokratik Reform Babîâlî (1789-1922)*, çev. Ercan Ertürk, İstanbul 2019; *Kalemiyeden Mülkiyeye Osmanlı Memurlarının Toplumsal Tarihi*, çev. Gül Çağalı Güven, İstanbul 2020). Ali Akyıldız'ın 19. yüzyılda merkez bürokrasisindeki yeniden yapılanmaya dair eserleri, sahasında hâlâ en önemli başvuru kaynaklarıdır (*Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform (1836-1856)*, İstanbul 1993; *Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme*, İstanbul 2015).

3 Uzunçarşılı'nın ardından Osmanlı maliye bürokrasisine dair en kapsamlı çalışmayı Linda T. Darling kaleme almıştır

yeni teşekkül ediyor olması incelemelerin yoğunlaştığı alanları da şekillendirdi. Araştırmacılar, haklı olarak, daha çok üst düzey bürokrasiye odaklanmayı tercih ettiler. Bu nedenle şâkird⁴ olarak adlandırılan ve bürokrasinin en alt kademesini teşkil eden kâtip adaylarına dair şimdiye kadar müstakil bir inceleme neşredilmedi. Oysa çoğu küçük yaştaki çocuklardan oluşan şâkirdler, Osmanlı bürokrasisinin temel personel kaynağını teşkil etmekteydi. Başlarda Divan-ı Hümayun çatısı altındaki dar bir kâtip kadrosunun yanında istihdam edilen şâkirdler, 17. yüzyıl ortalarından itibaren merkezî bürokrasinin sacayağını oluşturan Bâbiâlî, Bâb-ı Defterî ve Defterhâne'deki kâtiplerin nezaretinde çalışmaya başlamışlardı.⁵ Bâbiâlî ve Bâb-ı Defterî'de “kalem” adı verilen çeşitli sayıda kâtibi istihdam edildiği büroların da teşekkül etmesi, Osmanlı bürokrasisinde uzmanlık alanlarının şâkirdlere kadar uzanmasını sağlayan bir kurumsallaşma meydana getirdi.

Osmanlı bürokrasisi hakkındaki literatürde şâkirdliğe dair değerlendirmeler için çoğunlukla⁶ Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi'nde yer alan ve 1780'li yıllarda hazırlandığı anlaşılan bir

(*Gelir Artışı ve Kanuna Uygunluk-Osmanlı İmparatorluğu'nda Vergi Toplanması ve Maliye Yönetimi 1560-1660*, çev. Adnan Tonguç, İstanbul 2019). Darling, 16. ve 17. yüzyıllar için maliyenin bürokratik yapısı ve maaşlı personel sayısını ortaya çıkartmıştır. Üstelik diğer devletlerle yaptığı mukayeselerle Osmanlı İmparatorluğu özelinde karşılaştırmalı bürokrasi tarihi araştırmalarına da öncülük etmiştir. Rıfat Günelan'ın 16. yüzyıl defterdarlık teşkilatı ile maliye ahkâm defterlerinin diplomatik özellikleri ve muhtevalarını ele aldığı eseri (*Osmanlı İmparatorluğunda Defterdarlık Teşkilatı ve Bürokrasisi*, İstanbul 2010), maliye bürokrasisine dair son yıllarda yapılan önemli araştırmalardandır. Bâb-ı Defterî'ye dair literatür eksikliği, 18. yüzyıl özelinde daha ciddi boyuttadır. Bu çerçevede Yavuz Cezar'ın 18. yüzyıl maliye bürokrasisi hakkındaki iki makalesi (“Osmanlı Devleti'nin Merkez Mali Bürokrasi Tarihine Giriş XVIII. Yüzyılda Bâb-ı Defterî”, *Dünü ve Bugünüyle Toplum ve Ekonomi*, S: 4 (Nisan 1993), s. 129-160; “Osmanlı Geleneksel Mali Örgütünde Çözülme Yılları: Tanzimat Öncesinde Bâb-ı Defterî”, *Dünü ve Bugünüyle Toplum ve Ekonomi*, S: 7 (Ekim 1994), s. 127-159), Uzunçarşılı'nın öncü araştırması ve maliye tarihi çalışmaları dışında kalemlerin bürokratik yapısına odaklanan nadir incelemelerdendir. Mevzubahis makalelerde 18. yüzyılda defterdarlıktaki kalem sayıları ve sorumluluk alanları yeniden ele alınmış ve Şehid Ali Paşa'nın reform teşebbüsü ilk defa incelenmiştir. Gülfetzin Çelik'in incelemesi (“Osmanlı Devletinde Merkezî Hazinenin Maliye Büroları”, *Osmanlı Maliyesi Kurumlar ve Bütçeler*, I, haz. Mehmet Genç-Erol Özvar, İstanbul 2006, s. 115-148), daha önce maliye tarihi araştırmalarında ortaya koyulan verilerin bir araya getirilerek genel bir çerçeve sunulması bakımından kayda değerdir. Joel Shinder (*Ottoman Bureaucracy in the Second Half of the Seventeenth Century: The Central and Naval Administrations*, Doktora Tezi, Princeton University, New Jersey 1971; “Career Line Formation in the Ottoman Bureaucracy, 1648-1750: A New Perspective”, *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, XVII/2/3 (1973), s. 217-237) ve Norman Itzkowitz'in (“18. Yüzyıl Osmanlı Gerçekleri”, *Osmanlı Dünyasında Kimlik ve Kimlik Oluşumu*, ed. Baki Tezcan-Karl K. Barbir, çev. Zeynep Nevin Yelçe, İstanbul 2012, s. XXIX-XLVI) 18. yüzyıl kariyer yollarına dair tahlilleri, bu devrin bürokratik yapısına dair ilk genel değerlendirmeleri içermeleri bakımından önemlidir. Maliye tarihine dair araştırmalar, bürokratik işleyişe dair de önemli veriler içermektedir (örneğin bk. Ahmet Tabakoğlu, *Osmanlı Mâlî Tarihi*, İstanbul 2016). Fakat bu türden incelemelerde mali yapıya odaklanıldığından çoğu zaman personel, kariyer, mesai ve çalışma düzeni gibi bürokrasinin temel meselelerine yer verilmemektedir.

- 4 Farsça bir kelime olan “şâkird”; ilim öğrenen, mektep ve medreseye devam eden, tâlib, çırak, bir üstâda bağlı olarak ilim veya sanat tahsil eden genç gibi anlamlara gelmektedir (Şemseddin Sâmî, *Kâmûs-ı Türkî*, İstanbul 2015 (İstanbul 1317/1899'dan tıpkıbasım), s. 765). Osmanlı bürokrasisinde ise çeşitli kurumlarda istihdam edilen kâtip adaylarını ifade eden bir ıstılahâ dönüşmüştür.
- 5 Bâbiâlî'nin teşekkülü ve önem kazanması hakkında bk. Recep Ahışalı, *Osmanlı Devlet Teşkilatında Reisülküttâblık (XVIII. Yüzyıl)*, s. 9-13; Muzaffer Doğan, “Divân-ı Hümayûn'dan Bâbiâlî'ye Geçiş”, *Yeni Türkiye (Osmanlı Özel Sayısı-1)*, 31 (Ankara 2000), s. 474-485. Defterhâne'nin kurumsal yapısındaki değişim için bk. Erhan Afyoncu, *Osmanlı Devlet Teşkilatında Defterhâne-i Âmire*. 16 ve 17. yüzyıllarda maliye bürokrasisinin mahiyeti, personel sayısı ve yeniden yapılandırılması hakkında bk. Linda Darling, *Gelir Artışı ve Kanuna Uygunluk*, s. 73-109.
- 6 Diğer kurumlardan farklı olarak Defterhâne'nin tumarlı şâkirdleri arşiv vesikalarna dayalı olarak incelenmiştir (Erhan Afyoncu, *Osmanlı Devlet Teşkilatında Defterhâne-i Âmire*, s. 122-131).

rapora başvurulmaktadır.⁷ Söz konusu raporda, Başmuhasebe Kalemî'nde göreve başlayan bir şâkirdin kariyeri ve çalışma hayatı tarif edilmektedir. Araştırmacılar, ilgili raporu genellikle Bâb-ı Defterî dışındaki kurumların bürokratik yapısını anla(t)mak için kullanmışlardır.⁸ Oysa müşterek tarafları bulunmakla birlikte Bâbîâlî, Bâb-ı Defterî ve Defterhâne'nin ihtiyaç duyduğu kâtiplerin profili, kariyerleri ve çalışma düzenleri arasında ciddi farklılıklar vardı. Bu çerçevede divan kâtiplerinden iyi birer *münşî* olmaları beklenirken Bâb-ı Defterî kâtiplerinin siyakat ve hesap bilgileri önemsenirdi.⁹ Bâbîâlî ve Defterhâne kâtip ve şâkirdleri hem maaşlı hem de tımarlı olabiliyorken Bâb-ı Defterî personeli ekseriyetle maaşlıydı.¹⁰ Henüz tam bir istatistiği yapılmamış olmakla birlikte, defterdarlık dışındaki üst düzey bürokrasi büyük oranda Bâbîâlî kökenliydi.¹¹ Bâb-ı Defterî personelinden üst bürokrasiye terfi edenler de çoğunlukla maliye kanalıyla yükselebilmekteydi. En belirgin fark ise Bâbîâlî ve Defterhâne'de üstün meziyetler ve/veya ilişkiler ağı sayesinde şâkirdlik yapmadan kâtip olarak atanabilmek mümkün iken Bâb-ı Defterî'de şâkirdlikten başlamayan bir kariyerin imkânsız olmasıydı.¹² Tüm bu farklılıklar, şâkirdliğe ve şâkirdlik hakkında en sık atf yapılan Başmuhasebe Kalemî'ne dair müstakil bir incelemeye ihtiyaç olduğunu göstermektedir. Bu çalışmada söz konusu ihtiyaçtan hareketle şâkirdliğin mahiyeti ele alınacaktır. Bu çerçevede şâkirdlerin tayin ve terfi prosedürleri, sayıları, çalışma düzenleri ve kariyerleri Başmuhasebe Kalemî örneği üzerinden incelenecektir. Tayin-terfi, maaş ve harç gelirlerine dair değerlendirmeler için sırasıyla ruus, mevacic ve kalem harcı defterleri temel kaynağı teşkil edecek, prosedürlerin inşasında perakende evraktan da istifade edilecektir. Bu kaynakların tamamı, 18. yüzyıl kapsamında ve şâkirdlik özelinde ilk defa kullanılıp analiz edilecektir. Şâkirdlerin kim oldukları, nasıl göreve başladıkları, hangi işleri yürüttükleri, ne tür gelir kaynaklarına sahip oldukları ve nasıl terfi ettikleri sorularına cevap aranacaktır. Böylelikle Osmanlı bürokrasisine dair araştırmaların sınırları alt bürokrasiye doğru genişletilecektir. Bu inceleme, aynı zamanda Bâb-ı Defterî'deki diğer bürolara dair araştırmalar için bir yöntem önermek ve pratikte kurumlar arası farklılıklara işaret etmek gibi amaçlar da

7 Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (=BOA), Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Defter Tasnifi (=TSMa.d), nr. 3208.

8 Bu rapora istinaden Osmanlı bürokrasisinde şâkirdliğe dair en kapsamlı değerlendirmeyi Carter V. Findley kaleme almıştır (*Kalemîyeden Mülkiyeye Osmanlı Memurlarının Toplumsal Tarihi*, s. 98-106). Findley, lonca tipi örgütlenmenin (çırak/şâkird-kalfa/halife-hoca/usta) kalemîyedeki yapının da temeli olduğu görüşündedir (*Osmanlı İmparatorluğu'nda Bürokratik Reform Bâbîâlî (1789-1922)*, s. 62-72). Bu bakımdan maliye bürokrasisinde şâkirdliği tarif eden bir metnin bütün bürokrasiye teşmil edilmesinde bir mahzur olmadığı kanaatindedir.

9 Gelibolulu Mustafa Âlî, tenkit için kaleme aldığı bir risalede kitabetle uğraşanları tasnif etmiştir. İlgili tasnifte, kitabetin en alt seviyesinde olup sadece defter yazabilme kabiliyetini gösterenleri "râkım"; hüsn-i hattı olanları "râsim"; hüsn-i hatla inşa nakledenleri "kâtib"; düzgün imla ile misli görülmedik yazı inşa edenleri "münşî" olarak adlandırmıştır (Recep Ahışalı, "Gelibolulu Mustafa Âlî'nin Bilinmeyen Bir Risâlesi: "Risâle-i Âlî-i Âlim Berây-i Kâtib Kâsim-ı Râsim", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 31 (Güz 2014), s. 6).

10 Erhan Afyoncu-Recep Ahışalı, "Kâtip-Osmanlı Dönemi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (=DİA)*, XXV, (2022), s. 53-54,

11 Örneğin reisülküttabların menşei hakkında bk. Recep Ahışalı, *Osmanlı Devlet Teşkilatında Reisülküttablık (XVIII. Yüzyıl)*, s. 13-24.

12 Defterhâne'ye taşradan kâtip olarak atananlar hakkında bk. Erhan Afyoncu, *Osmanlı Devlet Teşkilatında Defterhâne-i Âmire*, s. 115-118.

taşımaktadır. Bu nedenle veriler diğer kalemlere dair incelemelerde kullanılabilir şekilde sunulmuştur.

Göreve Başlama Prosedürü

Devlete ait bir takım gelir ve giderlerin kayıtlarını tutmak, muhasebelerini görmek ve bunlarla ilgili muameleleri yürütmek görevlerini yerine getiren Başmuhasebe Kalemi, aynı zamanda koordinatör bir büro olarak Osmanlı maliye bürokrasisinin en önemli unsuruydu.¹³ Bu büronun kalem içerisinde yetişmeyen, ekseriyetle bir yıllık süreyle görev yapan ve “hâcegân” adı verilen üst düzey bürokrasiye mensup “başmuhasebeci” adında bir şefi vardı. Kalemin âmiri olan başmuhasebeci dışındaki personel ise temelde üç sınıftan oluşmaktaydı. Bunlar “şâkirdler”, “kâtipler” ve en kıdemli yedi kâtipten oluşan “gedikli halifeler”di. Bu yapıda kariyeri belirleyen en önemli unsur ise kıdemdi. Büroda baş halifeden kaleme en son kaydolun şâkird kadar kıdeme dayalı bir silsile vardı. Silsilenin herhangi bir yerinde ölüm, azil veya terfi nedeniyle bir değişiklik meydana geldiğinde bütün kâtipler doğal olarak kıdemlerine göre birer basamak yükseliyorlardı. Kalemin en kıdemli yedi kâtibî gedikli sayılıyor ve “ruus” adı verilen resmî bir yazıyla tayin ediliyorlardı. Bunlar arasında asıl kritik kadro ise yedinci halifelikti. Zira ilk altı halife sıralarına göre birer kademe yükselirken yedinci halifelik kadrosu için en kıdemli kâtibin belirlenerek tayin edilmesi gerekiyordu. Bu yüzden atama esnasında yedinci halifelğe namzet olanların şâkirdlik belgeleri inceleniyor ve atama kalem ricalinin görüşlerine de başvurularak gerçekleştiriliyordu.¹⁴ Haliyle halifelğe ulaşma hayali kuran her kâtibin ikbali, şâkirdlik ruusundaki tarihe bağlıydı. Ancak bu rasyonel işleyiş, göreve yeni başlayan bir şâkird için kendisinin, üstlerinin ve akranlarının ömür süreleri gibi öngörülemez bir faktörle de doğrudan ilişkiliydi.

Hizmet içi eğitimin esas olduğu Osmanlı bürokrasisinde erken yaşta göreve başlamak, iyi bir eğitim ve kıdem açısından önemliydi. Bu nedenle şâkirdler genellikle 5 ila 10 yaş arasında göreve başlardı.¹⁵ Başmuhasebe Kalemi’nde şâkird olarak göreve başlamak isteyen 5-10 yaşlarındaki adaylar, bir arzuhal kaleme alarak bu isteklerini beyan ederlerdi. Bu aşamada

13 Başmuhasebe Kalemi’nin bürokratik yapısı hakkında bk. Feridun M. Emecen, “Başmuhasebe Kalemi”, *DİA*, V, (1992), s. 133-135,

14 Tayin örneği için bk. BOA, Bâb-ı Âsafî Divan-ı Hümayun Kalemi Ruus Defterleri (=A.DVNSRSK.d), nr. 50, s. 117 (1 Rebiulahir 1160/12 Nisan 1747).

15 Başmuhasebe Kalemi’nde göreve başlayan şâkirdlerin genellikle 7-8 yaşlarında olduğu zikredilmektedir (BOA, TSMA.d, nr. 3208). Ancak kalemlerde çalışan kâtiplerin, akraba veya yakınları olan şâkirdlere olabildiğince erken ruus aldurmaya çalıştıkları görülmektedir (“...ba’zı kimesneler hâl-i sabâvetde kaleme çıraklıkta güyâ eski bulunmak fâidesi mülâhazasına mebnî evlâdlarını ve evlâdi olmayanlar müte’allikâatını bir sûretle kaleme çerâğ itirdüp ol çocukları dahi yedi sekiz yaşına varır varmaz kaleme gidüp gelmeye başlayarak...” [Maliyeden Müdevver Defterler (=MAD), nr. 2798, s. 2 (8 Cemaziyevvel 1240/29 Aralık 1824)]. 1202-1206/1787-1792 yıllarında Başmuhasebe Kalemi’nde göreve başlayan şâkirdlerin kaydedildiği bir defterdeki 41 şâkirdin yaşları 3 ila 18 arasında değişmektedir. Söz konusu 41 şâkirdin 23’ü (%56) 10 yaş altındadır. İlgili yıllarda en çok 13 yaşında (8 kişi) şâkird göreve başlamıştır (MAD, nr. 2974, s. 1). Fakat bu verilerin dönemsel bir çerçeveyi yansıttığını göz önünde bulundurmak gerekir.

öncelikle şâkirdin “ehl-i kalem ve sahib-i rakam” olup olmadığı yani kalemde istihdam için gereken asgari şartlara uygunluğu kontrol edilirdi. Bu şartlar; yazı yazmayı bilmek, orta yaş geçmemiş olmak, aynı anda iki kalemde çalışmamak, taşrayla bağlantısı bulunmamak, hademe sınıfından olmamak, “ehl-i irz ve ketum” olmak şeklinde sıralanıyordu.¹⁶ Şâkirdlik imtihanı ve bu kapsamda yapılan işlemler zamanla şekillenmişti. Talebin arttığı ve kalitenin düştüğü dönemlerde denetlemeler sıkılaştırılmaktaydı. Hatta yüzyılın başlarında şâkirdlik için gereken imtihanın sadrazam huzurunda yapılması bile kararlaştırılmıştı.¹⁷ Sadrazamın iş yükü göz önüne alındığında bu kararın sürdürülebilirliği oldukça zordu. Bu nedenle kısa süre sonra Maliye bürolarına dair şâkirdlik başvurularının defterdarlık bünyesinde incelenmesi yoluna gidildi. Bu kapsamda başvuruların kalem hocalarına sevkiyle gerekli incelemeyi büro şeflerinin yapması uygulaması yerleşti. Bu haliyle adayın arzuhalî başmuhasebeciye havale ediliyor, başmuhasebeci de aday şâkirdlikte istihdama uygun ise bunu ilâmıyla bildiriyordu.¹⁸ Başmuhasebecinin ilâmı üzerine defterdar kisedarı bir divan tezkiresi hazırlayıp defterdara imzalatarak adayın eliyle tekrar başmuhasebeciye gönderiyordu.¹⁹

Divan tezkiresini alan şâkirdin bu belgeye istinaden tayin işlemini sonuçlandırması yani bir de ruus alması gerekiyordu.²⁰ Bu kapsamda divan tezkirelerinin üzerine “buyruldu” ve “sah” işareti koyularak ruus veriliyor ve ruus defterine sureti kaydediliyordu. 18. yüzyılda divan tezkirelerinin üzerinde sadece stilize bir “buyruldu” halini alan bu işlem, 17. yüzyıldaki “mücebince ru’us-ı hümâyûn virilmek buyruldu”²¹ ifadesinin kalıplaşmış haliydi.

İdeal prosedürde, divan tezkiresi elinde olan şâkirdin ruusunu aldıktan sonra kaleme gelerek şâkirdan defterine adını kaydettirmesiyle göreve başlama süreci tamamlanırdı.²² Fakat divan

16 BOA, MAD, nr. 2985, s. 1 (18 Cemaziyelahir 1227/29 Haziran 1812).

17 BOA, MAD, nr. 10163, s. 3 (29 Zilkade 1131/13 Ekim 1719).

18 Buyruldu: “Hâcesi i’lâm eyleye deyu buyruldu”, İlâm: “Ma’rûz-ı kullandır ki; sâhib-i arzuhâl İbrahim kulları mu’âyene olundukda müsta’id olup...” [BOA, Bâb-ı Âsafî Ruus Kalemî Dosya Tasnifi (=A.RSK), nr. 900/42 (8 Zilkade 1139/27 Haziran 1727)]. Pratikte zaman zaman adayın imtihanı ve ilâmın hazırlanması işlerini kalemin baş halifesi de yürütebilmekteydi. Baş halifenin ilâmıyla verilen ruus örneği için bk. A.DVNSRSK.d, nr. 15, s. 296.

19 Divan tezkirelerinin şu örnekteki gibi standarda yakın bir formu vardı: “Kıdvetü’l-emâcîd ve’l-â’yân başmuhâsebeci efendi zîde mecduhu; erbâb-ı istihkâkdan Seyyid Mehmed ehl-i kalem ve sâhib-i rakam olup müsta’id olmağla mezbûru kaleminizde şâkirdlik hıdmetinde istihdâm eylesesiz” [BOA, Bâb-ı Defterî Başmuhasebe Kalemî Dosya Tasnifi (=D.BŞM), nr. 1785/81 (20 Receb 1125/12 Ağustos 1713)]. Zaman zaman ilâmın vurgulandığı farklı formlar da kullanılmaktaydı: “İzzetlü, rif’atlı başmuhâsebeci efendi; ashâb-ı istihkâkdan Seyyid Mustafa[’nın] müsta’id olduğu tarafınızdan memhûren i’lâm olunmağla mücebince merkûmu kaleminizde şâkirdlik hıdmetinde istihdâm buyurasız” [A.RSK, nr. 2000/90 (25 Cemaziyelahir 1177/31 Aralık 1763)]. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, göreve başlama prosedürüne örnek olmak üzere biri Başmuhasebe Kalemî şâkirdine ait olmak üzere 3 adet divan tezkiresi örneği yayımlamıştır (*Osmanlı Devleti’nin Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, s. 336).

20 Osmanlı bürokrasisinde ruusun fonksiyonu ve Ruus Kalemî hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Recep Ahışalı, *Osmanlı Devlet Teşkilatında Reisülkütâblık (XVIII. Yüzyıl)*, s. 97-118.

21 BOA, Ali Emîrî Tasnifi Sultan IV. Mehmed Evrakı (=AE.SMMD.IV), nr. 42/4776 (14 Ramazan 1087/20 Kasım 1676).

22 Örneğin Başmuhasebe şâkirdlerinden Ömer; 8 Cemaziyelvel 1118/18 Ağustos 1706’da divan tezkiresini almış (BOA, İbnülemin Tasnifi Tevcihat Evrakı (=İE.TCT), nr. 13/1455), 10 Cemaziyelvel 1118/20 Ağustos 1706’da ruusunu temin etmiş (A.DVNSRSK.d, nr. 4, s. 93) ve şâkirdan defterine ruus tarihiyle ismini kaydettirmişti (MAD, nr. 10151, s. 1).

tezkiresi ile ruusun temini arasındaki sürede bir standart yoktu. Bir kısım şâkirdler aynı gün ruusunu da temin ederken²³, bazıları günler hatta aylar sonra bile ruus için başvurabiliyordu.²⁴ Ayrıca ruus almadan sadece divan tezkiresiyle göreve başlayan şâkirdlere de sıkça rastlanmaktaydı. Nitekim 1115-1119/Mayıs 1703-Mart 1708 yılları arasında Başmuhasebe Kalemî'nde göreve başlayan 301 şâkirdin 167'si (%55.4) divan tezkiresiyle atanmıştı.²⁵ Bir süre sonra yalnızca divan tezkiresi ile şâkirdlik yapılması yasaklanarak ruus alınması zorunlu hale getirildiyse²⁶ de bu kararın pratikte uzun süre uygulanamadığı hatta divan tezkiresiyle göreve başlama eğiliminin yüzyılın sonlarına doğru giderek arttığı görülmektedir. Bu durum, tabîi olarak Ruus Kalemî'ndeki kayıtların güncelliğini korumada önemli bir problem teşkil etmiştir.

Kaleme ulaşan şâkird, elindeki divan tezkiresi ve/veya ruusunu kalem kisedarına vererek “şâkirdân defterine” kaydettirirdi. Yüzyılın ilk yarısında “şâkirdân defteri” adıyla müstakil bir defterin kastedilmediği, yıllık olarak tutulan “kuyud-ı mukataat” defterlerinin ilk sayfalarının o yıl göreve başlayan şâkirdlerin kaydedildiği bir defter olarak kullanıldığı görülmektedir. Yüzyılın ikinci yarısında ise müstakil şâkirdân defterleri de tutulduğu anlaşılmaktadır.²⁷ Fakat bu tür defterler henüz tespit edilememiştir. Kisedar, şâkirdin adını ve tezkiresindeki/ruusundaki tarihi şâkirdân defterine kaydettikten sonra tezkire veya ruusuna; deftere işlendiğini gösterir “kayd şude be-defter-i şâkirdân”, “kayd be-zahr-ı defter-i mukâta‘ât” gibi şerhler düşerdi.²⁸ Bir süre sonra bu şerhler, stilize bir “kayd şud” ifadesi ile işlem tarihini ihtiva eden bir form kazandı. Şâkirdler/kâtipler için ruus ve divan tezkireleri bir görev kimliği mahiyetinde olduğundan bunların kaybedilmesi halinde yeniden temin etmek için başvuruda bulunmak zorundaydılar.²⁹

23 Mesela 4 Zilkade 1131/18 Eylül 1719'da Başmuhasebe Kalemî'nde şâkird olarak göreve başlayan Seyyid Musa, aynı gün hem divan tezkiresi hem de ruusunu temin etmişti (BOA, A.DVNSRSK.d, nr. 28, s. 304; İE.TCT, nr. 16/1772).

24 Örneğin 23 Safer 1116/27 Haziran 1704'te divan tezkiresi olarak Başmuhasebe Kalemî'nde şâkird olarak göreve başlayan Ahmed, ruusunu bir yıldan daha uzun bir süre sonra 2 Cemaziyelahir 1117/21 Eylül 1705'te temin etmişti (BOA, A.DVNSRSK.d, nr. 2, s. 94).

25 1115: 31'i ruusla, 33'ü divan tezkiresiyle toplam 64 şâkird (BOA, MAD, nr. 10149, s. 1); 1116: 34'ü ruusla, 27'si divan tezkiresi ile, 1'inin belgesi kaydedilmemiş toplam 62 şâkird (MAD, nr. 10306, s. 1); 1117: 20'si ruusla, 49'u divan tezkiresiyle toplam 69 şâkird (MAD, nr. 10150, s. 1); 1118: 25'i ruusla, 35'i divan tezkiresi ile toplam 60 şâkird (MAD, nr. 10151, s. 1); 1119: 23'ü ruusla, 23'ü divan tezkiresi ile toplam 46 şâkird (MAD, nr. 10307, s. 1).

26 BOA, MAD, nr. 10163, s. 3 (29 Zilkade 1131/13 Ekim 1719).

27 1202-1206/1787-1792 yıllarında Başmuhasebe Kalemî'nde göreve başlayan şâkirdler istisna mahiyetinde bir uygulama ile “kuyud-ı mühimmat” defterine kaydedilmiş ve deftere “nukilet be-defter-i şâkirdan der-yed-i serhalife efendi” şerhi düşülmüştür (MAD, nr. 2974, s. 1). Serhalifede bulunduğu ifade edilen bu esas defter(ler) şimdilik tespit edilememiştir.

28 BOA, Ali Emîrî Sultan III. Ahmed Evrakı (=AE.SAMD.III), nr. 32/3004 (4 Ramazan 1115/11 Ocak 1704); D.BŞM, nr. 4429/72 (28 Muharrem 1173/21 Eylül 1759).

29 Başmuhasebe Kalemî kâtiplerinden Hüseyin Efendi, 3 Rebiulevvel 1195/27 Şubat 1781 tarihli şâkirdlik divan tezkiresi yangında zayi olduğundan bir arzuhalle durumu bildirmiş ve başvurusu üzerine şâkirdân defterinden tezkiresinin sureti çıkarılarak yeniden verilmişti [BOA, Cevdet Tasnifi Dâhiliye Evrakı (=C.DH), nr. 88/4384 (11 Rebiulahir 1232/28 Şubat 1817)].

Şâkird Sayıları

Başmuhasebe Kalemî'nde yılda ortalama kaç şâkird göreve başlamaktaydı? Şâkirdler için bir sayı sınırlaması var mıydı? Bürokrasinin diğer birimlerinde göreve başlayan şâkirdler ile Başmuhasebe Kalemî'nde göreve başlayan şâkirdler arasında nasıl bir oransal ilişki mevcuttu? Bu sorulara verilecek cevaplar, konunun içinde barındırdığı çeşitli güçlükler nedeniyle kesin ve noksansız bir tablo ortaya koyamamaktadır. Bu kapsamda öncelikle başvurulması gereken kaynaklar şâkirdan defterleridir. Ancak şâkirdan defterleri düzenli seriler teşkil etmediğinden uzun periyotlar halinde takip ve değerlendirme yapmak mümkün değildir. Üstelik bu mümkün olsa bile söz konusu veriler, bürokrasinin diğer unsurlarına dair benzer defterlerin incelenmesi ile kullanışlı hâle gelebilecektir. Dolayısıyla en somut kayıtlar olan ruus defterlerine başvurmak, mukayese yapmak ve genel eğilimi görmek bakımından daha doğru olacaktır. Bu çerçevede aşağıda, yüzyılın farklı dönemlerinden onar yıllık periyotları içeren 5 tablo oluşturulmuştur. Veriler ruus defterlerinin düzenliliği dikkate alınarak uzun süreleri yansıtacak şekilde seçilmiştir.

Tablo 1. 1116-1126/Mayıs 1704-Ocak 1714 Yıllarında Ruusla Göreve Başlayan Şâkirdler

Kalem	Şâkird Sayısı	Oran
Divan-ı Hümayun	324	24,40%
Başmuhasebe	314	23,64%
Anadolu Muhasebesi	154	11,60%
Ruznamçe-i Evvel	135	10,17%
Haremeyn Muhasebesi	103	7,76%
Maliye	83	6,25%
Defterhâne	69	5,20%
Mevkufat	30	2,26%
Piyade Mukabelesi	29	2,18%
Cizye Muhasebesi	21	1,58%
Cebeciler Kâtibi Şâkirdi	21	1,58%
Küçük Evkaf Muhasebesi	7	0,53%
Haslar Mukataası	7	0,53%
Maden	7	0,53%
Büyük Kale	4	0,30%
Kalem-i Kâtib-i Kalyon	4	0,30%
Bursa Mukataası	3	0,23%
Küçük Kale	3	0,23%
Haremeyn Mukataası	3	0,23%
Başmukataa	2	0,15%
Küçük Ruznamçe	2	0,15%
Masraf Kâtibi Şâkirdi	2	0,15%
Salyane Mukataası	1	0,08%
Toplam	1328	100%

Kaynak: Butablo için H.1116-1126 tarihleri arasında ruusla göreve başlayan tüm şâkirdlerin künye ve tarih bilgilerini içeren bir veri tabanı oluşturulmuştur. İlgili veri tabanı, atama kayıtlarını ihtiva eden 18 defterden meydana getirilmiştir (BOA, A.DVNSRSK.d,nr. 1-16; Bâb-ı Âsafî Ruus Kalemî Defterleri (A.RSK.d), nr. 1563; Kamil Kepeci Tasnifi (=KK), nr. 261/2).

Yüzyılın başlarına ait yaklaşık 10 yıllık (Mayıs 1704-Ocak 1714) periyodu yansıtan 1 numaralı tablo, Osmanlı bürokrasisinde şâkirdlerin büro tercihlerini ve dolaylı olarak da kalemlerin personel ihtiyacını göstermektedir. Mevzubahis istatistik ve benzerlerinin dönemsel eğilimleri yansıttığı daima göz önünde bulundurulmalıdır. Bu verilerin divan tezkiresi ile göreve başlayan şâkirdleri içermediğini tekrarlamakta fayda vardır. Üstelik Süvari Mukabelesi gibi personeli diğer Maliye bürolarından farklı temin edilen kalemlerin şâkird tayinlerinin ruus defterlerinde yer almadığını da hatırlatmak gerekir. Her hâlükârda ortaya çıkan tablo bürokrasiye dair genel çerçeveyi sunmaktadır. İlgili yıllarda göreve başlayan yaklaşık her dört şâkirdten birinin Başmuhasebe Kalemî'ni tercih ettiği görülmektedir. Divan-ı Hümayun ve Defterhâne gibi defterdarlık dışındaki bürolar hesaba dâhil edilmediğinde bu oran %33.6'ya yükselmektedir ki bu da Defterdarlık'ta göreve başlayan her üç şâkirdten birinin Başmuhasebe Kalemî'ni tercih ettiği anlamına gelir. Divan-ı Hümayun ve Başmuhasebe Kalemî'nin şâkird tercihlerinin yaklaşık %50'lik bir kısmını teşkil etmesi, bürokrasinin başat merkezlerini işaret etmesi bakımından önemlidir. İlgili yıllarda Başmuhasebe Kalemî'ni takiben en çok şâkirdin göreve başladığı 3 defterdarlık bürosu; Anadolu Muhasebesi, Ruznamçe-i Evvel ve Haremeyn Muhasebesi'dir. Bursa Mukataası, Başmukataa, Haremeyn Mukataası, Küçük Ruznamçe gibi Maliye bürolarındaki düşük şâkird sayısı; söz konusu kalemlerin görev alanlarının sınırlı olması dolayısıyla öngörülebilir bir sonuçtur.

Tablo 2. 1136-1146/Ekim 1723-Mayıs 1734 Yıllarında Ruusla Göreve Başlayan Şâkirdler

Kalem	Şâkird Sayısı	Oran
Divan-ı Hümayun	450	26,36%
Başmuhasebe	380	22,26%
Maliye	180	10,54%
Mevkufat	117	6,85%
Cizye Muhasebesi	100	5,86%
Ruznamçe-i Evvel	88	5,16%
Haremeyn Muhasebesi	82	4,80%
Defterhâne	76	4,45%
Küçük Evkaf Muhasebesi	55	3,22%
Anadolu Muhasebesi	54	3,16%
Piyade Mukabelesi	42	2,46%
Maden	26	1,52%
Haslar Mukataası	24	1,41%
Cebeciler Kâtibi Şâkirdi	10	0,59%
Küçük Kale	7	0,41%
Başmukataa	5	0,29%
Büyük Kale	5	0,29%
Masraf Kâtibi Şâkirdi	3	0,18%
Avlonya	1	0,06%
Haremeyn Mukataası	1	0,06%
İstanbul	1	0,06%
Toplam	1707	100%

Kaynak: Bu tablo için H.1136-1146 tarihleri arasında ruusla göreve başlayan tüm şâkirdlerin künye ve tarih bilgilerini içeren bir veri tabanı oluşturulmuştur. İlgili veri tabanı, atama kayıtlarını ihtiva eden 19 defterden meydana getirilmiştir (BOA, A.DVNSRSK.d, nr. 34-40; nr. 42-49; nr. 51-53; KK, nr. 61/5).

Ekim 1723-Mayıs 1734 yılları arasında ruusla göreve başlayan şâkirdleri gösteren 2 numaralı tabloda, Başmuhasebe Kalemı bakımından önceki döneme uygun bir istatistik belirmiştir. Şâkird sayısındaki artışa rağmen genel bürokrasi içerisinde %1.3'lük bir düşüşle %22.3 oranı ortaya çıkmıştır. Divan-ı Hümayun ve Defterhâne gibi defterdarlık dışındaki bürolar hesaba dâhil edilmediğinde bu oran %32.2'ye yükselmektedir. Söz konusu oran, bir önceki döneme nispetle yaklaşık %1.4'lük bir düşüşe rağmen Başmuhasebe Kalemı'nin defterdarlık bünyesindeki yerini ve önemini koruduğunu göstermektedir. İlgili yıllarda, Başmuhasebe Kalemı'ni takiben en çok şâkirdin göreve başladığı defterdarlık büroları Maliye, Mevkufat ve Cizye şeklinde sıralanmıştır. Başmukataa, Avlonya ve İstanbul gibi görev alanları sınırlı bürolardaki düşük şâkird sayısı şaşırtıcı değildir. Başmuhasebe Kalemı'nin ardından en çok şâkirdin göreve başladığı büroların bir önceki periyottan tamamen farklı olması; ilgili büroların sorumluluk alanlarındaki genişleme, iş yüklerindeki artış ve bunlara bağlı olarak da rağbetin artması gibi nedenlerle ilgilidir. Önceki periyotta daha fazla şâkirdin göreve başladığı bürolardaki yığılma da bu sonuca etki etmiş olabilir. Her hâlükârda sıralamalardaki farklılığın büyük kalemler arasında gerçekleşmesi, marjinal bir değişimden söz edilemeyeceğini gösterir. Elbette hangi seviyede olursa olsun oransal farklılıklara dair değerlendirmeler, bütün bürolara dair ayrıntılı incelemeler yapılması halinde çok daha anlamlı hâle gelecektir.

Tablo 3. 1147-1156/Haziran 1734-Şubat 1744 Yıllarında Ruusla Göreve Başlayan Şâkirdler

Kalem	Şâkird Sayısı	Oran
Divan-ı Hümayun	600	42,37%
Başmuhasebe	253	17,87%
Defterhâne	81	5,72%
Maliye	78	5,51%
Ruznamçe-i Evvel	76	5,37%
Maden	67	4,73%
Piyade Mukabelesi	53	3,74%
Anadolu Muhasebesi	45	3,18%
Haremeyn Muhasebesi	43	3,04%
Cizye Muhasebesi	29	2,05%
Mevkufat	23	1,62%
Küçük Evkaf Muhasebesi	17	1,20%
Haslar Mukataası	16	1,13%
Cebeciler Kâtibi Şâkirdi	12	0,85%
Masraf Kâtibi Şâkirdi	12	0,85%
Büyük Kale	4	0,28%
Bursa Mukataası	3	0,21%
Haremeyn Mukataası	2	0,14%
Küçük Kale	1	0,07%
Başmukataa	1	0,07%
Toplam	1416	100%

Kaynak: Bu tablo için H.1147-1156 tarihleri arasında ruusla göreve başlayan tüm şâkirdlerin künye ve tarih bilgilerini içeren bir veri tabanı hazırlanmıştır. İlgili veri tabanı, atama kayıtlarını ihtiva eden 18 defterden oluşturulmuştur (BOA, A.DVNSRSK.d, nr. 53-69; KK, nr. 279).

Haziran 1734-Şubat 1744 yılları arasında ruusla göreve başlayan şâkirdleri yansıtan 3 numaralı tabloda Divan-ı Hümayun Kalemî'nde göreve başlayan şâkird sayısı ve bunun bütün bürokrasi içerisindeki oranında bariz bir artış gözlenmektedir. Buna bağlı olarak Başmuhasebe Kalemî'ndeki şâkird sayısının bürokrasinin tamamı içindeki oranı %17.9'a düşmüştür. Divan-ı Hümayun Kalemî ve Defterhâne şâkirdleri hesaba dâhil edilmediğinde Başmuhasebe Kalemî, %34.4'lük bir oranla önceki iki periyottaki gibi her 3 şâkirdten birinin istihdam edildiği bir kalem olarak defterdarlık bünyesindeki önemini muhafaza etmiştir. Başmuhasebe Kalemî'ni takiben en çok şâkirdin göreve başladığı Maliye büroları; Maliye, Ruznamçe-i Evvel ve Maden kalemleridir. Bu istatistiğin Maden Kalemî bakımından son derece kritik olduğu anlaşılmaktadır. Bir önceki periyotta hissedilen sayısal ve oransal artışın bu dönemde belirgin hâle geldiği görülmektedir.

Tablo 4. 1161-1171/Ocak 1748-Eylül 1758 Yıllarında Ruusla Göreve Başlayan Şâkirdler

Kalem	Şâkird Sayısı	Oran
Divan-ı Hümayun	873	66,1%
Başmuhasebe	125	9,47%
Defterhâne	87	6,59%
Haremeyn Muhasebesi	48	3,64%
Maliye	33	2,50%
Maden	31	2,35%
Ruznamçe-i Evvel	25	1,89%
Anadolu Muhasebesi	24	1,82%
Cizye	15	1,14%
Masraf Kâtibi Şâkirdi	15	1,14%
Haslar Mukataası	13	0,98%
Mevkufat	11	0,83%
Piyade Mukabelesi	6	0,45%
Bursa Mukataası	5	0,38%
Küçük Evkaf Muhasebesi	2	0,15%
Büyük Kale	2	0,15%
Başmukataa	2	0,15%
Haremeyn Mukataası	1	0,08%
Küçük Kale	1	0,08%
Küçük Ruznamçe	1	0,08%
Toplam:	1320	100%

Kaynak: Bu tablo için H.1161-1171 tarihleri arasında ruusla göreve başlayan tüm şâkirdlerin künye ve tarih bilgilerini içeren bir veri tabanı hazırlanmıştır. İlgili veri tabanı, atama kayıtlarını ihtiva eden 5 defterden oluşturulmuştur (BOA, A.DVNSRSK.d, nr. 73, 75, 77, 79, 81).

Ocak 1748-Eylül 1758 tarihleri arasındaki şâkird verilerini yansıtan 4 numaralı tablo, Divan-ı Hümayun Kalemî'nde ruusla göreve başlayan şâkird sayısındaki artış eğiliminin devam ettiğini göstermektedir. Buna karşın Başmuhasebe Kalemî de dâhil olmak üzere genel olarak Maliye bürolarında ruusla göreve başlayan şâkird sayısında belirgin bir düşüş ortaya

çıkmuştır. Başmuhasebe Kalemı'nin bütün bürokrasi içinde ruusla göreve başlayan şâkirdler arasındaki oranı %9.5'e düşmüştür. Divan ve Defterhâne dâhil edilmediğinde bu oran %34.7'ye yükselmektedir. Bu haliyle defterdarlık bünyesindeki bürolarda genel bir düşüş yaşandığından, Başmuhasebe Kalemı önceki periyotlardaki oranını korumuştur. Başmuhasebe Kalemı'ni takiben en çok şâkirdin göreve başladığı Maliye büroları; Haremeyn Muhasebesi, Maliye ve Maden kalemleri şeklinde sıralanmıştır.

Tablo 5. 1188-1198/Mart 1774-Kasım 1784 Yıllarında Ruusla Göreve Başlayan Şâkirdler

Kalem	Şâkird Sayısı	Oran
Divan-ı Hümayun	209	35,01%
Defterhâne	133	22,28%
Piyade Mukabelesi	92	15,41%
Başmuhasebe	61	10,22%
Masraf-ı Şehriyari Kalemı	20	3,35%
Ruznamçe-i Evvel	19	3,18%
Haremeyn Muhasebesi	18	3,02%
Anadolu Muhasebesi	12	2,01%
Maliye	8	1,34%
Cizye Muhasebesi	7	1,17%
Haslar Mukataası	6	1,01%
Haremeyn Mukataası	6	1,01%
Küçük Kale	3	0,50%
Mevkufat	1	0,17%
Küçük Evkaf Muhasebesi	1	0,17%
Teşrifat Kalemı	1	0,17%
Toplam	597	100%

Kaynak: Bu tablo için H.1188-1198 tarihleri arasında ruusla göreve başlayan tüm şâkirdlerin künye ve tarih bilgilerini içeren bir veri tabanı hazırlanmıştır. İlgili veri tabanı, atama kayıtlarını ihtiva eden 6 defterden oluşturulmuştur (BOA, A.DVNSRSK.d, nr. 90, 92M, 93, 95, 97, 99).

Mart 1774-Kasım 1784 yıllarında ruusla göreve başlayan şâkird verilerini ihtiva eden 5 numaralı tabloda önceki dönemlere nispetle bütün bürokrasiye şâkird alımında ciddi bir düşüşün ortaya çıktığı görülmektedir. Üstelik Maden Mukataası Kalemı'nde hiçbir şâkirdin göreve başlamaması, Maliye ve Mevkufat gibi önemli bürolardaki çok düşük şâkird girişi de bir önceki dönemin eğilimine eklenen dikkat çekici veriler arasındadır. Divan tezkiresiyle göreve başlama eğiliminin artmış olması bu azalmanın en önemli nedenleri arasındadır. Nitekim gerek Başmuhasebe gerekse diğer Maliye bürolarında yüzyılın ikinci yarısından itibaren divan tezkiresiyle göreve başlayan şâkird sayılarında ciddi bir artış gözlemlenmektedir.³⁰ Bütün bürokraside ruusla göreve başlayan şâkirdler arasında Başmuhasebe Kalemı'nin oranı %10.2 olup, Divan ve Defterhâne dışarıda bırakıldığında bu oran ancak %23.9'a yükselmektedir.

30 1202-1206/1787-1792 yıllarında Başmuhasebe Kalemı'nde göreve başlayan şâkirdlerin kaydedildiği bir defterdeki 46 şâkirdin yalnızca 2'si ruusla, kalan 44 şâkird ise divan tezkiresiyle göreve gelmiştir (BOA, MAD, nr. 2974, s. 1). Mevkufat Kalemı örneği için bk. MAD, nr. 3813, s. 1 (1179-1182/Haziran 1765-Mayıs 1769).

Özellikle defterdarlık içindeki oran, önceki periyotlara nispetle ciddi bir düşüşe işaret etmektedir. Üstelik bu oransal düşüş, yüzyılın önceki dönemlerinden farklı olarak Başmuhasebe Kalemî'nin defterdarlık bünyesindeki önceliğini de ortadan kaldırmıştır. Bu kapsamda Piyade Mukabelesi Kalemî ruusla en çok şâkirdin göreve başladığı Maliye bürosu olmuştur. Piyade Mukabelesi ve Masraf-ı Şehriyarî kalemleri dışındaki Maliye büroları için düşük şâkird sayısı genel bir eğilimdir. İlgili iki kalem ise önceki dönemlere göre daha fazla rağbet görmüştür. Göreve başlama prosedüründen kaynaklı problemlere rağmen Başmuhasebe Kalemî'nin 18. yüzyılın son çeyreğine kadar ruusla en çok şâkirdin göreve başladığı defterdarlık bürosu olduğu görülmektedir. Yüzyılın başlarında bu oran bütün bürokraside yaklaşık %23,6, defterdarlık içerisinde %33,6 şeklindedir. Özellikle defterdarlık bünyesindeki oran uzun süre muhafaza edilmiştir. Diğer maliye bürolarındaki dalgalanmaların Başmuhasebe Kalemî'nde görülmemesi, büronun merkezî konumuna işaret etmesi bakımından önemlidir.

Yüzyılın ikinci yarısından itibaren divan tezkiresi ile göreve başlama eğiliminin artması, ruus defterlerindeki verileri kullanışsız hâle getirmiş, şâkirdan defterlerinin düzenli seriler halinde tespit edilememesi bu durumun telafisini ve açıklamasını zorlaştırmıştır. Şâkirdlerin neden ruus almaya özen göstermedikleri ve devletin niye buna müsaade ettiği sorularının cevabı ise yeterince açık değildir. Şâkirdlerin ruus için vermek zorunda oldukları harçtan kaçınmaları en önemli gerekçelerden biri olmalıdır. Kadroların “gedikli” olmaması ve devletin şâkirdlere yalnızca birer kâtip adayı gözüyle bakması da prosedürde bir müsamahaya neden olmuş olabilir. Her ne sebeple olursa olsun bu iki aşamalı tayin süreci ve bu süreçte standartlaşmanın sağlanamamış olması araştırmacılar için ciddi bir istatistiki sorun yaratmaktadır. Bu çalışmada söz konusu sorun ruus defterlerindeki veriler kullanılarak aşılmaya çalışılmış, fakat bir süre sonra bu verilerin de kullanışsız hale gelmeye başladığı görülmüştür. Bu problemin şimdilik bir seri halinde tespit edilememiş olan şâkirdân defterlerinin sayısının artması ile çözülebileceği anlaşılmaktadır.

Başmuhasebe Kalemî kendi içerisinde değerlendirildiğinde; 1115-1119/Mayıs 1703-Mart 1708 yıllarına ait şâkirdan defterlerine göre, bu yıllarda hem ruusla hem divan tezkiresiyle 301 şâkird göreve başlamıştır.³¹ Haliyle yüzyılın başlarında Başmuhasebe Kalemî'nde her yıl ortalama 60 şâkirdin göreve başladığı söylenebilir. İlerleyen yıllarda şâkirdan defterleri düzenli seriler teşkil etmediğinden kesin sayılara ulaşmak güçtür. Daha önce de işaret edildiği üzere yüzyılın son çeyreğinden itibaren divan tezkiresi ile göreve başlama eğiliminin arttığı, toplam şâkird sayısının ise öncesine nazaran düştüğü görülmektedir.³² 19. yüzyılda ise Başmuhasebe Kalemî özelinde şâkird sayısının arttığı anlaşılmaktadır. Fakat bu devre ait bir defterdar raporunda, kalemlerin terfi için uzun süre beklemeyi gerektiren yapısı nedeniyle kâtiplerin başka

31 1115: 31'i ruusla, 33'ü divan tezkiresiyle toplam 64 şâkird (BOA, MAD, nr. 10149, s. 1); 1116: 34'ü ruusla, 27'si divan tezkiresi ile, 1'inin belgesi kaydedilmemiş toplam 62 şâkird (MAD, nr. 10306, s. 1); 1117: 20'si ruusla, 49'u divan tezkiresiyle toplam 69 şâkird (MAD, nr. 10150, s. 1); 1118: 25'i ruusla, 35'i divan tezkiresi ile toplam 60 şâkird (MAD, nr. 10151, s. 1); 1119: 23'ü ruusla, 23'ü divan tezkiresi ile toplam 46 şâkird (MAD, nr. 10307, s. 1).

32 Bir deftere göre 1202-1206/1787-1792 yıllarında Başmuhasebe Kalemî'nde 46 şâkird göreve başlamıştır (BOA, MAD, nr. 2974, s. 1).

işlere yöneldiği de vurgulanmıştır.³³ Gerçekten de ruus veya divan tezkiresi almasına rağmen kaleme devam etmeyen pek çok şâkird bulunmaktadır.³⁴ Dolayısıyla bu dönem için kalemlerde yetenekli şâkirdlere ikbal vadeden yolların daha uzun ve zorlu hâle geldiği anlaşılmaktadır.

18. yüzyılda, şâkird alımlarında özen gösterilmesine dair pek çok emir olmasına rağmen sayı sınırlamasına ilişkin bir kayda rastlanmamıştır. Bu yöndeki kısıtlama tedbirleri 19. yüzyılda görülmeye başlamıştır.³⁵ İlk olarak, daha önce denenmiş divan tezkiresiyle göreve başlamanın yasaklanması uygulamasına geçilmiş, fakat beklenen fayda sağlanamayınca 30 Ekim 1836 tarihli düzenleme ile Başmuhasebe Kalemi'nde her ay yalnızca bir şâkirdin göreve başlaması kararlaştırılmıştır.³⁶ Bu karar, Başmuhasebe'nin "hüs-n-i şöhret-i" nedeniyle herkesin çocuğunu bu kaleme şâkird yapmak istemesinden kaynaklanıyordu. Hatta durum, Başmuhasebe Kalemi odasında oturacak ve yazı yazacak yer kalmayacak seviyedeydi. Ceride Nazırı Süleyman Faik Efendi'nin raporuna göre; 1836 yılında Başmuhasebe Kalemi'nin mevcudu; kisedar, yedi halife ve otuz kâtibin hizmetindeki şâkirdlerle birlikte toplam 512 idi. Ancak şâkirdlerin bir kısmı Başmuhasebe'ye bağlı çeşitli birimlere dağılmış vaziyette olduğundan, devam edip etmemesinden bağımsız olarak kalemlerle doğrudan ilişkili 259 şâkird bulunmaktaydı.³⁷

Mesai

17. yüzyıl ortalarından itibaren merkezî hazinenin gelir-giderlerinden sorumlu bürokratik yapı, başdefterdârın idaresinde müstakil bir binada Bâb-ı Defterî adıyla hizmet vermeye başlamıştı. Yangın ve tamir gibi gerekçelerle farklı yapılar da kullanılmış olmakla birlikte defterdarlık 18. yüzyılda ekseriyetle Bâbîâlî yakınlarındaki Yerebatan Sarayı'nda bulunmaktaydı.³⁸ Bu binanın odalarından biri de Başmuhasebe Kalemi'ne tahsis edilmişti. Yüzyılın ortalarında yaklaşık 100 kişilik Başmuhasebe Kalemi personeli bu odada ikamet edip hizmet vermekteydi.³⁹ 18. yüzyıl, Osmanlı bürokrasisinde muamelatın odalarda zemin üzerinde görüldüğü bir devri temsil etmekteydi. Bu nedenle bürolar hasır, minder ve yastık gibi mefruşat ile döşeliydi. Kâtipler,

33 BOA, Hatt-ı Hümayun Tasnifi (=HAT), nr. 489/23984 (trsz).

34 "Defter-i şâkirdânda esâmileri mukayyed ve mastûr olup henüz kaleme devâm etmeyen şâkirdân" başlıklı tarihsiz (19. yüzyıl) bir defterde dördünün ismi sonradan çizilmiş 95 şâkird kayıtlıdır (BOA, D.BŞM, nr. 7868/44).

35 Bâbîâlî'de şâkird ve kâtip istihdamına dair daha erken tarihli ve kapsamlı düzenlemeler için bk. Muzaffer Doğan, "Osmanlı Merkez Bürokrasisinde H.1211/1796-97 Tarihli Düzenlemeler", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, V/2 (2000), s. 63-80.

36 Ali Akyıldız, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform*, s. 96.

37 BOA, MAD, nr. 8989, s. 1 (29 Cemaziyelahir 1252/11 Ekim 1836); Ali Akyıldız, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform*, s. 96.

38 Bâb-ı Defterî olarak kullanılan binalar hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, s. 334-337.

39 1754 tarihli bir harç defterine göre o esnada büroda 43 hissedar kâtip bulunmaktadır [BOA, D.BŞM, nr. 4134/113 (Muharrem 1168/Ekim-Kasım 1754)]. Bu sayıya 40 hissedar şâkird ile hissedar olmayan şâkirdler ve diğer çalışanlar dâhil edildiğinde asgari 100 kişilik bir personel olması gerekir.

minder üzerinde otururken; şâkirdler hasır veya keçe üzerinde, tâbî oldukları halifelerin karşısında otururlardı.⁴⁰

18. yüzyılda defterdarlığın tatil günleri Pazartesi ve Perşembe idi.⁴¹ Ancak iş yoğunluğuna bağlı olarak zaman zaman sadece Pazartesi⁴² veya Perşembe⁴³ gününün tatil kabul edilmesi emredilebilmekteydi. Defterdar Kapısı'nın bu olağan tatiller dışında kapalı tutulmasına izin verilmiyordu. Mesai saatlerinde ise bir standart yoktu. Mevsimlere ve iş yoğunluğuna göre mesai 8 ila 10 saat arasında değişebiliyordu. Örneğin gece-gündüz sürelerinin eşitlendiği ekinoksa yakın tarihte verilen iki emirde; ezani saatle⁴⁴ 1'de kaleme gelinip güneş batmadan bir saat önce mesainin son bulması emredilmişti.⁴⁵ İlgili emir, yaklaşık 10 saatlik bir mesaiye karşılık geliyordu. "Neharî 12'de gelinip gurûbda çıkılması"⁴⁶ veya "seherde gelinip ezân-ı asra dek"⁴⁷ kalemde kalınması yönündeki emirler, mevsime göre değişen bir mesai demektir. "Ezanî saat 2'de defterdalığa gelinip 10'dan önce çıkılmaması" şeklinde farklı saatler bildiren emirlere de sıkça rastlanmaktadır.⁴⁸ Benzer pek çok örnekten modern tarzda mesai anlayışının teşekkül etmemiş olduğu görülür. Özellikle kış mevsimi mesai saatlerinin doğal olarak kısaldığı⁴⁹, sefer ve cülus dönemleri ise iş yoğunluğuna bağlı olarak uzadığı zamanları temsil etmektedir.⁵⁰

Resmen göreve başlayan bir şâkirdin, yanında az şâkirdi olan bir kıdemli kâtibin yanında çalışması gerekiyordu. Ancak şâkirdler çoğunlukla mevcut kâtiplerin akraba veya tanıdıkları olduğundan, dairede bu yakınlığa göre öbeklenirdi.⁵¹ Şâkirdler, öncelikle terbiyesinde

40 Ali Akyıldız, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform (1836-1856)*, s. 53. Büroların fiziksel yapısı ve oturma düzeni hakkında en sık başvurulan görsel, Ignatius Mouradge d'Ohsson'un *Tableau General de l'empire Othoman*'ında yer alan gravürdür. Bir maliye bürosunu tasvir eden bu gravürün analizi, Carter V. Findley tarafından yapılmıştır (*Kalemeyeden Mülkiyeye Osmanlı Memurlarının Toplumsal Tarihi*, s. 89-98). Bürokraside terfi için kullanılan "mindere çıkmak" deyimini bu oturma düzeninden kaynaklanmaktadır (Carter V. Findley, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Bürokratik Reform Babıâli (1789-1922)*, s. 174).

41 BOA, D.BŞM.d, nr. 3064, s. 4 (6 Safer 1168/22 Kasım 1754).

42 "...umûr-ı mühimme-i müsta'celenin kesretinden nâşî eyyâm-ı ta'til i'tibâr olunan Hamîs ve İsneyn günlerinden ancak İsneyn günü ta'til i'tibâr olunup..." [BOA, MAD, nr. 2993, s. 2 (22 Zilhicce 1153/10 Mart 1741)].

43 "...izzetlü defterdâr efendi; mu'tad-ı kadim üzere eyyâm-ı asâyiş ve ta'til ancak Hamîs gününe mahsûs olup..." [BOA, MAD, nr. 3970, s. 1 (1 Rebiulahir 1135/9 Ocak 1723)].

44 Ezanî saat, günün iki parçaya bölünmesi ile oluşturulup güneşin batışı ve doğuşunun 12 kabul edildiği saat türüdür. Ezanî saatte yeni gün güneşin batışı ile başlamaktadır (Necatî Akgür, "Türk-İslam Bilim Tarihi-Saatler", *Türk Dünyası Araştırmaları*, 89 (Nisan 1994), s. 158-205).

45 BOA, MAD, nr. 2472, s. 1 (3 Safer 1140/20 Eylül 1727), s. 1 (7 Safer 1140/24 Eylül 1727).

46 BOA, MAD, nr. 10194, s. 2 (8 Cemaziyelahir 1163/15 Mayıs 1750).

47 BOA, D.BŞM.d, nr. 3064, s. 4 (6 Safer 1168/22 Kasım 1754).

48 BOA, D.BŞM.d, 3064, s. 4 (25 Zilhicce 1171/30 Ağustos 1758).

49 Erhan Afyoncu, "Tanzimat Öncesi Osmanlı İmparatorluğu'nda Bürokrasi", *Türkiye Günlüğü*, 55 (1999), s. 189.

50 "Aklâm hulefâsı ve kisedârî efendiler; cülûs-ı hümâyûn ve sefer-i hümâyûn takrîbiyle umûr-ı mühimmenin vefret ü kesreti olmağla ahşâma yarım sâ'at kalıncaya dek te'hîr..." [BOA, MAD, nr. 2504, s. 1 (5 Rebiulahir 1143/18 Ekim 1730)].

51 Kâtiplerin etrafındaki öbeklenmelerde akrabalık önemli bir yer tutuyordu. Örneğin 1769'da baruthane ruznamçeciliği, yeniçeri ocağı tulumbacı, solakan, peykan ve bostaniyan ocaklarının kitâbetlerini yürüten İkinci Halife Halil Efendi, birinci halife vekili olarak sefere görevlendirildiğinde ilgili kitâbetlerin İstanbul'daki vekâletine oğlu İsmail'i tayin ettirmişti [BOA, D.BŞM, nr. 5205/56 (15 Zilkade 1182/23 Mart 1769)]. Keza malikâne halifeliği ile birlikte Gümüşhane kitâbetini tasarruf eden Hasan Efendi de vekil olarak kardeşi İsmail'in atanmasını sağlamıştı

buldukları kâtibin yanında kalem işlerini öğrenmeye yönelik eğitim görmekteydi. Başlarda getir-götür işlerinden oluşan bu öğrenme süreci, üstadlarının sorumluluğundaki yazışmaları hazırlama ile devam ederdi.⁵² Yine de şâkirdlerin aldıkları eğitimin içeriğine dair bilgimiz kısıtlıdır. Siyakat hattını ve hesap işlerini iyi öğrenmeleri gerektiği açıktır. Elbette ihtiyaç duyulan bir kayıt için hangi deftere başvurulacağını ve kaydedilecek bir maddenin hangi defterde yer alması gerektiğini bilmeleri gerekiyordu. 18. yüzyıl boyunca bürolarda hizmet içi verilen eğitimin profesyonelleşmesi ise 19. yüzyılda gerçekleşti. Bu kapsamda Maliye personeli için Mansure Hazînesi'nde Pazartesi ve Perşembe günleri Arapça ve Farsça dersleri vermek üzere Hacı Pertev Efendi atanmıştı.⁵³ Bu süreç, Mekteb-i Ma'ârif-i Adliye ve ardından Mekteb-i Aklâm'ın kurularak memur yetiştirilmesinin modern bir yapıya dönüştürülmesiyle tamamlandı.⁵⁴

Bir şâkirdin ne kadar süre sonra resmî evrak hazırlamakla görevlendirildiği konusu da yeterince açık değildir. Acemi şâkirdlere derkenar yazdırılmaması yönündeki emirler, bu sürenin çok da uzun olmadığına işaret etmektedir.⁵⁵ İşlemleri hakkında yapabilmelerinin, şâkirdin kabiliyeti ve üstadının eğitim hususundaki gayreti gibi etkenlere bağlı olduğu tahmin edilebilir. Her hâlükârda şâkirdler, bir süre sonra tâbi oldukları kâtibin uzmanlık alanına göre işlemler yapmaya başladılar. Bu kapsamda şâkirdlere tezkire yazdırılması genel bir uygulamaydı. Acemi şâkirdlere hazırlattırılan tezkirelerde zaman zaman hatalar oluyordu. Hatta 20 Mayıs 1706'da, şâkirdlerin yanlış yazmaları nedeniyle tezkirelerin siyakatle değil nesih hatla kaleme alınması yönünde bir karar bile alınmıştı. Köklü bir geleneği değiştirmeye yönelik bu teşebbüsten 27 Eylül 1710'da vazgeçildi.⁵⁶ Takip eden yıllarda da şâkirdlerin acemiliğinden kaynaklı benzer problemlerin ortaya çıktığı, bu gibi aksaklıkları düzeltmeye yönelik çabaların imparatorluğun sonuna kadar belirli aralıklarla gündeme geldiği görülmektedir.⁵⁷

Şâkirdlerin Gelirleri

Başmuhasebe Kalemî şâkirdlerinin, maaş ve kalem harçlarından aldıkları paylar olmak üzere iki temel gelir kaynağı vardı. Başmuhasebe Kalemî şâkird ve kâtipleri, Divan-ı Hümayun ve Defterhâne-i Amire personelinden farklı olarak görevlerine bağlı tımar tasarruf etmezlerdi.

[D.BŞM, nr. 5198/65 (23 Şevval 1182/2 Mart 1769)].

52 "...kâtib olacak ma'sûm, bidâyet-i müdâvemetinden hâcesi muvâcehesinde ku'üd idüp hâcesinin yazup bozup söylediği kelâmı kurbiyet-i zarûriye ile istimâ' iderek Bağdad'a dâ'ir olan mâddenin kaydı kangı defterdedir, Bosna'ya dair mevâd kangı cüz'dedir müşâhede ... kesb-i isti'dâd eyledikce hâcesi şâkirde tahrîr itirdüp..." (BOA, TSMA.d, nr. 3208).

53 Ali Akyıldız, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform*, s. 96.

54 Ali Akyıldız, "Mekteb-i Maârif-i Adliye", *DİA*, Ankara 2019, Ek-2, s. 236-238.

55 BOA, MAD, nr. 10150, s. 3 (13 Rebiulahir 1117/4 Ağustos 1705).

56 BOA, MAD, nr. 10151, s. 271 (6 Safer 1118/20 Mayıs 1706); D.BŞM, nr. 1644/41 (3 Şaban 1122/27 Eylül 1710).

57 Yüzyılın sonlarında Osmanlı bürokrasisinde personel istihdamı, muamelatta yaşanan aksaklıklar ve bunlara dair düzenlemeler hakkında etraflı bir inceleme için bk. Muzaffer Doğan, "Osmanlı Merkez Bürokrasisinde H.1211/1796-97 Tarihli Düzenlemeler", s. 71-88.

Haliyle istisna mahiyetindeki örnekler dışında maaşlarını nakdi olarak alırlardı.⁵⁸ Merkez bürokrasisinin ulufeli memurlarının 16. yüzyıldan itibaren genellikle “müşâherehorân” denilen ve ilerleyen yıllarda Küçük Ruznâmçe Kalemi olarak teşkilatlandırılacak birimden maaş aldıkları görülmektedir.⁵⁹ 18. yüzyılda Başmuhasebe Kalemi personeli de ekseriyetle maaşlarını bu birimden almaktaydı.

Tablo 6. 18. Yüzyılda Küçük Ruznâmçe Kalemi 'nden Maaş Alan Başmuhasebe Kalemi Personeli

Yıl	Müşâherehorân-ı Hızâne-i Âmire	Şâkirdân-ı Hızâne-i Âmire	Toplam	Defter
1090/1679-1680	0	4	4	KK, nr. 3420
1100/1688-1689	10	4	14	KK, nr. 3428
1110/1698-1699	33	4	37	KK, nr. 3438
1120/1708-1709	48	4	52	KK, nr. 3445
1128/1715-1716	61	3	64	KK, nr. 3451
1139/1726-1727	50	3	53	KK, nr. 3459
1149/1736-1737	46	1	47	KK, nr. 3467
1154/1741-1742	45	1	46	KK, nr. 3472
1160/1747-1748	40	1	41	KK, nr. 3476
1168/1754-1755	33	1	34	KK, nr. 3483
1177/1763/1764	17	0	18	KK, nr. 3487
1186/1772-1773	13	0	13	MAD, nr. 22080
1196/1781/1782	8	0	8	KK, nr. 3503
1203/1788-1789	8	0	8	KK, nr. 3505
1216/1801-1802	7	0	7	KK, nr. 3506

Kaynak: BOA, MAD, nr. 22080; KK, nr. 3420, nr. 3428, nr. 3438, nr. 3452, nr. 3459, nr. 3467, nr. 3472, nr. 3476, nr. 3483, nr. 3487, nr. 3503, nr. 3505, nr. 3506.

Tablo 6’da Küçük Ruznâmçe Kalemi’nden maaş alan Başmuhasebe Kalemi personeline dair veriler sunulmuştur. Buna göre, Başmuhasebe Kalemi çalışanları “müşâherehorân-ı hızane-i âmire” ve “şâkirdân-ı hızâne-i âmire” olmak üzere iki birimden maaş almaktaydı. 17. yüzyıl sonlarından itibaren kâtip ve şâkird maaşlarının “müşâherehorân” biriminden verilmesi yönünde bir karar alındığı görülmektedir. İlgili karar, uzun vadede “şâkirdân-ı hızâne-i âmire” biriminden maaş alan personel kalmamasına neden olmuştur. Müşâherehoran biriminden maaş tahsisine başlanması ile birlikte Başmuhasebe’de maaşlı personel sayısı da artmaya başlamıştır. Bu artış, 1128/1715-1716 yılına kadar devam etmiştir. Söz konusu yıl, 61’i “müşâherehorân-ı hızâne-i âmire”, 3’ü “şâkirdân-ı hızâne-i âmire” olmak üzere toplam 64 kişiyle en fazla personelin maaş aldığı sene olmuştur. Bu

58 Örneğin Başmuhasebe kâtiplerinden Osman’ın Gelibolu ve Aydın sancaklarında 21.700 akçelik zeameti vardı [BOA, Ali Emîrî Tasnifi Sultan I. Abdülhamid Evrakı (=AE.SABH.I), nr. 274/18391 (14 Safer 1189/16 Nisan 1775)].

59 Küçük Ruznâmçe Kalemi’nin bürokratik yapısı ve işleyişi hakkında bk. Linda Darling, “Ottoman Salary Registers as a Source for Economic and Social History”, *Turkish Studies Association Bulletin*, XIV/1 (1990), s. 13-33; Erhan Afyoncu, “Müşâherehorân”, *DİA*, İstanbul 2006, XXXII, 153-154. Küçük Ruznâmçe Kalemi defterlerini 16-17. yüzyıllarda Osmanlı maliye bürokrasisinin mahiyeti ve personel sayısı bakımından etraflıca inceleyen Linda Darling olmuştur (*Gelir Artışı ve Kanuna Uygunluk*, s. 82-109).

tarihten itibaren ise maaş alan kâtip ve şâkird sayısı düşmeye başlamıştır. Neticede 1780’li yıllara gelindiğinde, yalnızca 8 Başmuhasebe Kalemî kâtipinin Küçük Ruznamçe Kalemî’nden maaş aldığı görülmektedir. Bu durum devletin, kâtiplerin gelirleriyle ilgili politikalarının ve tasarruflarının dönemsel farklılıklar göstermesiyle ilgilidir. Yüzyılın ilk çeyreğinde devlet için kâtiplerin Küçük Ruznamçe Kalemî’nden maaş almaları makbul iken yüzyılın ikinci yarısından itibaren maaş yerine kalem harcından hissedar olmaları tercih edilir bir politika haline gelmiştir. Maaş kayıtlarında şâkird-kâtip ayrımının net olmaması, tüm bu verilerin şâkirdler için kullanılmasına engel teşkil etmektedir. Bu manada maaş alan personelin ne kadarının şâkird statüsünde olduğu ve hangi yılda kaç şâkirdin maaş aldığı tespit edilememektedir.

Maaşlı toplam şâkird sayısını tespit etmenin güçlüğüne karşın, bir şâkirdin nasıl maaş almaya başladığını bütün ayrıntılarıyla tarif etmek mümkündür. Öncelikle bütün şâkirdlerin maaşlı olmadıklarını tekrar hatırlatmak gerekir. Bu çerçevede Bâb-ı Defteri’de maaş almakla kâtiplik yapmak arasında doğrudan bir bağlantıdan söz edilemez. Ayrıca şâkirdlerin/kâtiplerin ne zamandan itibaren maaş almaya başladıklarına dair bir standarttan da bahsedilemez. Bazı şâkirdler göreve başladıktan kısa süre sonra bir miktar ulufe elde edebilirken, bir kısmı uzun yıllar ulufesiz çalışabilirdi.⁶⁰

Ulufe almaya başlamak için şâkirdlerin/kâtiplerin bir arzuhalle başvuruda bulunmaları gerekirdi. Bu başvuruyu zaman zaman onlar adına iltimasta bulunan kimseler de yapabiliirdi.⁶¹ Söz konusu arzuhallerde ya devletin herhangi bir gelirinden maaş alan kimselerin vefat ettiği ihbar edilerek tahsisat istenir yahut herhangi bir ölüme bağlı olmaksızın “düşen mahlûlden” maaş talep edilirdi.⁶² Şayet vefat eden birinin maaşından tahsis isteniyorsa, o kimsenin maaş aldığı birimden gereken kontrol yapılır, ölüm haberi doğruysa arzuhalin derkenarında bu bilgi teyit edilerek telhis hazırlanırdı. Talep uygun görüldüğü takdirde öncelikle ruus tezkiresi verilerek tahsisat gerçekleşir, ardından bu ruusa istinaden “ibtidâ tezkiresi” verilerek maaş almaya başlanırdı.⁶³ Örneğin Başmuhasebe Kalemî şâkirdlerinden Seyyid Mehmed, babası Zimmet Halifesi Salih Efendi’nin vefat ettiğini haber vermiş ve babasının “Yusuf [bin] Abdullah İstanbul Cebeî Şâkird-i Muhâsebe-i Evvel an-sipâhiyân âmed” adıyla müşâherehorandan aldığı yevmî 20 akçe maaşından kendisine maaş bağlanmasını bir arzuhalle talep etmişti. Bu talep doğrultusunda babasının *esamesi* yani maaş kaydı kalemden derkenar edilip defterdar tarafından

60 5 Rebiulahir 1136/2 Ocak 1734’te Başmuhasebe Kalemî’nde şâkird olarak göreve başlayan Ali veled-i Mustafa (BOA, A.DVNSRSK.d, nr. 34, s. 179), 23 Rebiulahir 1136/20 Ocak 1734’te müşâherehorandan 5 akçe ulufe almaya başlamıştı (KK, nr. 3456, s. 16). İkinci halifelğe kadar yükselen Ahmed Efendi ise 36 yıldan fazla ulufesiz hizmet etmişti [Bibliothèque Nationale de France, MS.TURC, nr. 196, s. 70 (5 Rebiulahir 1100/27 Ocak 1689)].

61 Mesela Kırım Hanı Devlet Giray, Başmuhasebe Kalemî kâtiplerinden Hacı Mehmed’e müşâherehorandan birkaç akçe maaş tevcihi ricasıyla arzda bulunmuştu [BOA, A.DVNSRSK.d, nr. 14, s. 166 (28 Safer 1125/26 Mart 1713)].

62 Başmuhasebe Kalemî İkinci Halifesi Ahmed Efendi, 36 yıldır ulufesiz hizmet ettiğini ifade ettiği arzuhaliyle düşen mahlûlden maaş talep etmişti [Bibliothèque Nationale de France, MS. TURC, nr. 196, s. 70 (5 Rebiulahir 1100/27 Ocak 1689)]. Bu arzuhal üzerine Ahmed Efendi’ye tahsis edilen yevmiye 40 akçelik maaşın ibtidâ tezkiresi için bk. BOA, KK, nr. 3428, s. 24 (5 Rebiulahir 1100/27 Ocak 1689).

63 Recep Ahışhalı, *Osmanlı Devlet Teşkilatında Reisülkütâblık (XVIII. Yüzyıl)*, s. 104-105; aynı müellif, “Ruus”, *DİA*, XXXV, 272, (2008), İstanbul.

telhisle bildirilmiş ve babasının maaşından 10 akçenin Seyyid Mehmed'e verilmesi buyruldu ile emredilmişti. Buyruldu üzerine ruus tezkiresi hazırlanmış ve buna istinaden ibtidâ tezkiresi verilerek maaş tahsis süreci tamamlanmıştı.⁶⁴

İbtida tezkirelerinde yukarıda tarif edilen maaş alma sürecinin tüm aşamalarına yer verilirdi. Aşağıdaki örnek, standart bir maaş alma prosedürünü yansıtmaktadır:

İbtidâ-yı mevâcib-i es-Seyyid Yakub şâkird-i Muhâsebe-i Evvel ki be-cemâ'ât-i müşâherehorân-ı hızâne-i âmire ilhâk şude fermude ez-ân sebab ki arzuhâl dâde ve inâyet ricâ kerde an-L-i es-Seyyid Mehmed Şâkird-i Rûznâme-i Evvel yevm 4 akçe an-C-i M ki müteveffâ şude ber-müceb-i ru'us-ı hümâyûn el-vâki' fi 18 R sene 1115. Fî yevm 4 akçe⁶⁵

Kaydedilen örnekte; bir arzuhalle maaş talebinde bulunan Başmuhasebe Kalemî şâkirdlerinden Yakub'un başvurusunun uygun görüldüğü, bu çerçevede Ruznamçe-i Evvel şâkirdlerinden olup "müşâherehorân-ı hızâne-i âmire" biriminden 4 akçe yevmiyeye tasarruf ederken vefat eden Mehmed'in boşta çıkan yevmiyesinin aynı birimden olmak üzere ruus ile Yakub'a tahsis edildiği ve verilen ruusa istinaden de ibtida tezkiresinin hazırlandığı görülmektedir.

Maaş almaya başladıktan sonra ulufesine zam yaptırmak, yani "terakki almak" isteyen kâtipler için de benzer bir prosedür geçerliydi.⁶⁶ Herhangi bir vesileyle ihsan edilen terakkiler dışında bir kâtip ulufesine zam yaptırmak istediğinde kendisi veya onun adına iltimasta bulunan kişinin bir arzuhalle başvuruda bulunması gerekirdi. Söz konusu arzuhallerde ya vefat eden maaş sahipleri ihbar edilerek "ihbariye" zammı talep edilir⁶⁷ yahut herhangi bir ölüme bağlı olmaksızın "düşen mahlûlden" terakki istenirdi.⁶⁸ Ayrıca aynı maaş biriminden olmak şartıyla ihbariye dışında da ölen kimselerin maaşlarından terakki istenirdi. Bu durumda, vefat eden kimsenin ulufesinin miktarına göre bir kısmı aynı maaş biriminden olmak üzere talepte bulunan kimselere verilir, bir kısmı ise "hazine mande" adıyla hazineye aktarılırdı.⁶⁹ Maaşa yapılan zamlar için de ruus

64 Arzuhâl için bk. BOA, A.RSK, nr. 520/100 (23 Şaban 1121/28 Ekim 1709). Ruus tezkiresinin sureti için bk. A.DVNSRSK.d, nr. 8, s. 163 (23 Şaban 1121/28 Ekim 1709). İbtida tezkiresinin sureti için bk. KK, nr. 3446, s. 26 (23 Şaban 1121/28 Ekim 1709).

65 BOA, KK, nr. 3441, s. 46.

66 Osmanlı bürokrasisinde terakki kavramı için bk. Recep Ahışalı, "Terakki", *DİA*, XL, (2011), s. 479-481.

67 "Mehmed veled-i Mehmed Şâkird-i Muhâsebe-i Evvel"ın Tokad Hazinesi'nden toplamda 12 akçe yemiyesi olan üç ismin vefatını haber vermesi üzerine aldığı 4 akçe ihbariye zammı için bk. BOA, KK, nr. 3441, s. 45 (1 Receb 1115/10 Kasım 1703). "Osman Şâkird-i Muhâsebe-i Evvel"ın Tokad Voyvodalığı malından 10 akçe yevmiyesi olan Ali Mustafâ'nın vefatını haber vererek aldığı 2 akçe ihbariye için bk. Bâb-ı Defteri Küçük Ruznamçe Kalemî Dosya Tasnifi (=D.KRZ), nr. 87/88 (10 Safer 1126/25 Şubat 1714).

68 "Şâkirdân-ı hızâne-i âmire" biriminden 27 akçe ulufesi olan Başmuhasebe Kalemî şâkirdlerinden İsmail, düşen mahlûlden terakki istemiş [Bibliothèque Nationale de France, MS.TURC, nr. 196, s. 70 (25 Rebiulevvel 1100/17 Ocak 1689)], bu talep üzerine yevmiyesine 10 akçe zam yapılmıştı [BOA, KK, nr. 3428, s. 54 (25 Rebiulevvel 1100/17 Ocak 1689)].

69 Örneğin "Mehmed Nasuh Edirne Şâkird-i Muhâsebe-i Evvel An-silahdârân Amet" adıyla müşâherehorandan 52 akçe yevmiyesi olan kâtipin vefatıyla yevmiyesinin 15 akçesi arzuhali üzerine yeğeni "Abdullah veled Mehmed Şâkird-i Muhâsebe-i Evvel"e ibtidadan (BOA, KK, nr. 3463, s. 20 (1 Şaban 1146/7 Ocak 1734); 15 akçesi de yine

verilmek zorundaydı. Ancak maaş artışlarında yeniden berat gerekmez, ruus defterindeki kayda göre “izdiyad tezkiresi” denilen maaş artış belgesi verilirdi.⁷⁰ İlk maaş prosedüründen farklı olarak ruusun/izdiyad tezkiresinin ardından zam işlemleri Küçük Ruznamçe Kalemi defterlerine müstakil bir tezkire suretiyle kaydedilmez, esamenin yani isim ve maaş kaydının kenarına şerhler düşülerek zam miktarı kaydedilirdi.⁷¹ Aksi durumda yani kâtibin vefatı üzerine maaşında yapılan işlemlerde de esâmeye şerh düşülürdü. Bu çerçevede ismin üzerine “müteveffâ keşidesi” denilen bir çizgi çekilerek yevmiyeden yapılan tahsisat ve hazineye kalan miktar kaydedilirdi.⁷²

Akrabalık ilişkileri, tımar siteminden meslek tercihinine kadar pek çok konuda olduğu gibi bürokratların maaş işlemlerinde de belirleyici bir unsurdur. Bu manada kâtiplerin vefatıyla maaşlarından tahsisat talep edenlerin başında öncelikle ölen kimsenin çocukları gelirdi. Genellikle babaları gibi kâtip olan bu çocuklara maaş tahsisinde zorluk çıkarılmazdı.⁷³ Çocukların birden fazla olduğu durumlarda eşit miktar payla tahsisat sağlanırdı.⁷⁴

Başmuhasebe Kalemi personelinin maaşları günlük 2 akçe ile 99 akçe arasında değişiyordu.⁷⁵ Maaş alma prosedüründe ilk yevmiyenin miktarında da bir standart yoktu. Kimi şâkird/kâtip günlük 2 akçe ile kimisi 10 akçe ile maaş almaya başlayabilirdi.⁷⁶ Terakki almayı başarabilen şâkirdlerin maaşları zamanla artarken, bazı şâkirdler de ibtidâ tezkiresinde yazan yevmiye ile vefat ediyordu. Mesela üst sınır olan 99 akçe yevmiyeye ulaşmayı başaran “Mustafa [bin] Yusuf Şâkird-i Muhâsebe-i Evvel” bunu yıllar içerisinde aldığı terakkilerle sağlamıştı.⁷⁷ “Abdullah

arzuhalî üzerine “Mehmed Racih Halife-i Mektûbî-i Defteri”ye terakki olarak verilmişti (KK, nr. 3463, s. 20 (30 Receb 1146/6 Ocak 1734). Her iki isim de maaşlarını müşâherehorandan alacaktı. Kalan 22 akçe ise hazine-mande edilmişti.

70 Recep Ahîşahî, “Ruus”, s. 272. Müşâherehorandan 20 akçe yevmiyesi olan “Yusuf Abdullah İstanbul Cebeî Şâkird-i Muhâsebe-i Evvel An-sipâhiyân Amet”in (Bu esameyi esasen Zimmet Halifesi Salih Efendi tasarruf ediyordu) vefatı üzerine mahlulünden 5 akçenin “Mustafa Üsküdarî An-hulefâ-i Muhâsebe-i Evvel”e tahsisine dair ruus için bk. BOA, A.DVNSRSK.d, nr. 8, s. 156 (23 Şaban 1121/28 Ekim 1709). Bu ruusa istinaden verilen izdiyad tezkiresi çerçevesinde esameye düşülen şerh için bk. KK, nr. 3446, s. 24.

71 “Mustafa veled-i Yusuf Şâkird-i Muhâsebe-i Evvel”in 1154/1741-1742 yılında aldığı zamlara dair şerhler için bk. BOA, KK, nr. 3472, s. 20.

72 “Mustafa Şâkird-i Muhâsebe-i Evvel”in esamesine çekilen müteveffâ keşidesi ve maaşından yapılan tahsisat için bk. BOA, KK, nr. 3463, s. 23 (1 Şevval 1146/7 Mart 1734).

73 Örneğin Başmuhasebe Kalemi kâtiplerinden Salih Halife’nin vefatının ardından aynı büroda çalışan oğlu Seyyid Mehmed bir arzuhal kaleme alarak babası mahlulünden maaş talebinde bulunmuştu. Bu başvuru üzerine babasının 20 akçe yevmiyesinin 10 akçesi Seyyid Mehmed’e tevcih edilmişti (BOA, A.RSK, nr. 520/100 (23 Şaban 1121/28 Ekim 1709).

74 Başmuhasebe kâtiplerinden Hasan Halife vefat ettiğinde 32 akçe yevmiyesinden oğulları Abdullah ve Mehmed’e 2’şer akçe tahsis edilmişti [BOA, A.DVNSRSK.d, nr. 2, s. 297 (20 Şaban 1117/7 Aralık 1705)].

75 Başmuhasebe Kalemi’nde üst sınırı temsil eden 99 akçe yevmiyesi olan kâtipler, Mehmed bin Ahmed [BOA, KK, nr. 3452, s. 16 (1130/1717-1718 Mevacibi)] ile Mustafa bin Yusuf’tur [KK, nr. 3480, s. 12 (1164/1751-1752 Mevacibi)].

76 Örneğin Başmuhasebe şâkirdlerinden Osman 2 akçe yevmiye (19 Receb 1115/28 Kasım 1703) ile yaklaşık iki buçuk ay sonra Süleyman ise 10 akçe yevmiye (11 Şevval 1115/17 Şubat 1704) ile maaş almaya başlamıştı (BOA, KK, nr. 3441, s. 47).

77 Mustafa’nın maaşı 1149/1736-1737’de 21 akçeydi (BOA, KK, nr. 3467, s. 18).

veled-i Ahmed Şâkird-i Muhâsebe-i Evvel” ise ibtidâ tezkiyesinde yazan 2 akçe yevmiye ile vefat etmişti.⁷⁸

Osmanlı bürokrasisinde belge ve işlemlerden ücret alınması erken tarihlerden itibaren yaygın bir uygulamaydı.⁷⁹ Kurumsallaşma, büroların kendi işlemlerine dair ücretlerinin oluşması ve bu ücretlerden kimlere ne şekilde ödeme yapılacağıının belirlenmesi zamanla şekillenmişti. Başmuhasebe Kalemi'nin belge ve muamele ücretleri ile bu ücretlerden yapılan tahsisatlarının çeşitlenerek ayrıntılarının belirlenmesi ise 18. yüzyılda gerçekleşti. Bu çerçevede harç gelirlerinden şâkirdler için de bir pay ayrılmaktaydı. Tıpkı terfilerde olduğu gibi harç işlemlerinde de kıdem, istikrar ve tâbiyet ilişkilerinin etkisi olmalıdır. Ne yazık ki şâkird olarak göreve başlayan bir kimsenin ne kadar süre sonra ve nasıl harç gelirlerden pay almaya başladığı yeterince açık değildir.

Başmuhasebe Kalemi'ne dair orijinal bilgiler içeren bir raporda; şâkirdlerin 5-6 yıl müdavim olduktan sonra 100 akçe ile kalem harcından hissedar oldukları kaydedilmiştir.⁸⁰ Mevcut şâkirdân harç defterlerinde 100 akçenin altında pay alanlara rastlanması, bu kaydın pratiği yansıtmadığına veya en azından dönemsel bir mahiyet arz ettiğine işaret etmektedir. Nitekim Receb 1139/Şubat-Mart 1727 ayına ait şâkirdan harç defterine göre; en düşüğü 40, en yükseği 150 akçe olmak üzere 44 şâkird 4.128 akçelik harç dağıtılmıştır.⁸¹ Şâkirdler harç gelirlerinden pay almaya başladıktan sonra hisseleri daha önce belirlenmiş sayılar üzerinden hesaplanmaktaydı. Bu çerçevede 1714'te düzenlenen hisse defterinde şâkirdler için 2.500 hisse sayısı esas alınmıştır.

Tablo 7. Başmuhasebe Kalemi Şâkirdlerinin Harç Hisseleri (1 Muharrem 1126/17 Ocak 1714)

Kime	Hisse	Oran
Ömer Çelebi tâbi'-i sâni	240	9,60%
Ahmed Çelebi tâbi'-i sâlis	240	9,60%
İbrahim Çelebi Edirnevî	240	9,60%
Osman tâbi'-i serhalife	240	9,60%
İsmail tâbi'-i sâni	230	9,20%
Monla Yakub	230	9,20%
Seyyid Mustafa Eyyübi	230	9,20%
Seyyid Yakub Edirnevî	150	6,00%
Seyyid Mehmed Mi' mârzâde	140	5,60%
Halil Birâder-i İsmail Çelebi	140	5,60%
Salih yetim	140	5,60%
Seyyid Mehmed Çavuşzâde	120	4,80%
Ömer Efendizâde	80	3,20%
Hacı Çelebi	80	3,20%
Toplam	2500	100,00%

Kaynak: BOA, D.BŞM, nr. 7699/25.

78 BOA, KK, nr. 3481, s. 41 (6 Receb 1165/20 Mayıs 1752).

79 Maliye bürokrasisinde işlem ücretlerine dair erken uygulamalara Fatih Kanunnâmesi'nde yer verilir (*Kânûnnâme-i Âl-i Osman (Tahlil ve Karşılaştırmalı Metin) [Fatih Kânûnnâmesi]*, haz. Abdulkadir Özcan, İstanbul 2003, s. 21).

80 BOA, TSMA.d, nr. 3208.

81 BOA, D.BŞM, nr. 2418/90.

1714 tarihli hisse defterine göre o esnada 14 şâkird kalem harcından pay almaktaydı. Kalem harcından hisse sahibi olan şâkirdlerin sayısı zamanla artmıştı. Bu çerçevede hissedar şâkirdlerin sayısı 1689'da 7 iken 1714'te 14'e, 1727'ye gelindiğinde ise 41'e yükseldiği görölmür.⁸² Buna karşın şâkirdlere kalem harcından ayrılan pay ise çok düşüktü. Özellikle 1740'lı yıllardan itibaren uzun yıllar yalnızca 2 bin akçelik bir pay "hisse-i şâkirdân" adıyla ayrılıp yukarıdaki örneğe benzer hisse defterlerine göre taksim edilmekteydi.⁸³ Şâkirdlerin yaptıkları bir kısım işlemlerden aldıkları ücretler ve tâbi oldukları kâtiplerin verdikleri harçlıklarla bu düşük payları takviye ettikleri tahmin edilebilir. Hissedar şâkirdlerin bir süre sonra hissedar kâtipler sınıfına yükseldikleri bilinmekle birlikte bu geçişin süresi belli değildir.

Kariyerleri

Şâkirdlerin ruusunu/divan tezkiresini aldıktan sonra bir kıdemli kâtibin terbiyesine verildiği ifade edilmiştı. Kıdemli kâtipler, çeşitli kitâbetlerden sorumluydu ve hizmetlerine dâhil olan şâkirdleri bu görevlerde istihdam ediyorlardı. Şâkirdlerin ne zamandan itibaren kâtip olarak adlandırıldıklarını tespit etmek güçtür. Bir şâkirdin ne kadar süre sonra kâtipliği de geçerek kalemin en kıdemli sınıfı olan gedikli halifelere dâhil olduğuna dair veriler ise mevcuttur. Bu bakımdan şâkirdlikten başlayıp kâtipliği de kapsayan süreye dair bir ortalamadan bahsedilebilir. Aşağıda, şâkirdliğe başlama tarihleri tespit edilebilen kâtiplerden hareketle örnek bir tablo oluşturulmuştur.

Tablo 8. *Başmuhasebe Kalemı'nde Şâkirdlikten Yedinci Halifelige Ulaşma Sürelerine Dair Örnekler*

İsim	Şâkirdlik	Yedinci Halifelik	Yaklaşık Yıl
Derviş Mehmed Çelebi	1111/1699-1700	29 Temmuz 1741	41
Ahmed Efendi	27 Ağustos 1704	12 Nisan 1747	43
Kasımpaşalı Mehmed Efendi	20 Eylül 1704	31 Mart 1749	45
Mehmed Efendi	30 Nisan 1724	18 Eylül 1768	44
Derviş Ali Efendi	7 Nisan 1725	7 Mayıs 1769	44
Seyyid İbrahim Efendi	12 Şubat 1728	28 Haziran 1768	40
Pirizâde Derviş Abdurrahman	1144/1731-1732	18 Aralık 1777	45
Mustafa Efendi	1145/1732-1733	30 Haziran 1776	43

Kaynak: BOA, A.DVNSRSK.d, nr. 1, s. 26; nr. 50, s. 44, 117, 138; nr. 86, s. 57, 58, 86, 182, 203.

Listede yer alan örnekler, çok bariz şekilde bir şâkirdin en az 40 yıllık (ortalama 43 yıllık) bir tecrübeden sonra gedikli halifeler sınıfına dâhil olabildiğini göstermektedir.

82 BOA, MAD, nr. 23944, s. 4; D.BŞM, nr. 7787/53; D.BŞM.d, nr. 42431.

83 Örnekler için bk. BOA, D.BŞM.d, nr. 2970 (Rebiulevvel 1160/Mart-Nisan 1747); D.BŞM, nr. 7940/20 (Cemaziyevvel 1168/Şubat-Mart 1755); D.BŞM, nr. 5041/173 (Zilhicce 1180/Nisan-Mayıs 1767). Yüzyılın sonlarına doğru bu miktarın 3600 akçeye yükseltildiği görölmür [D.BŞM, nr. 6045/4 (Zilkade 1191/Aralık 1777)].

Başmuhasebe Kalemi'nde şâkirdlikten başlamayan bir kariyerin imkânsız olduğu göz önüne alındığında, kalemin üst düzey bürokratlarının en az kırk yıllık bir tecrübeyle yetiştiği rahatlıkla söylenebilir. Bir şâkirdin Başmuhasebe Kalemi içerisinde yükselebileceği en üst makam baş halifelikti. Bazı örnekler bu makama ulaşmanın da kaç yıl sürdüğüne dair veriler sunmaktadır. Aşağıda, şâkirdliğe başlama tarihleri tespit edilebilen baş halifelere dair örnek bir tablo oluşturulmuştur.

Tablo 9. *Başmuhasebe Kalemi'nde Şâkirdlikten Baş Halifelğe Ulaşma Sürelerine Dair Örnekler*

İsim	Şâkirdlik	Birinci Halifelik	Yaklaşık Yıl
İmam Mehmed Efendi	13 Aralık 1675	5 Aralık 1710	34
Üsküdarî Mustafa Efendi	25 Aralık 1679	21 Kasım 1725	45
İbrahim Efendi	13 Şubat 1698	27 Aralık 1752	54
Derviş Ali Efendi	7 Nisan 1725	10 Kasım 1785	60

Kaynak: BOA, D.BŞM, nr. 7648/12; A.DVNSRSK.d, nr. 2, s. 333; nr. 37, s. 208; nr. 50, s. 44, 180; nr. 86, s. 57, 294.

Tablo 9'da şâkirdlerin baş halifelğe ulaşma sürelerinin yüzyıl boyunca artan bir eğilim gösterdiği görülür. Bu örnekleri diğer bazı veriler de desteklemektedir. Bunun için alternatif hesaplamalar yapmak gerekir. Zira şâkirdlik tarihi tespit edilebilen bir kâtip, baş halifelğe kadar ulaşmadan vefat edebilmektedir ki her kâtibin bu makama ulaşabilmesi de mümkün değildir. Şâkirdlik tarihi bilinmeyen, fakat yedinci halifelikten baş halifelğe ulaşan kâtiplere dair süre tespiti yapmak ise mümkündür. Bu çerçevede dört kâtibin yedinci halifelikten baş halifelğe kadar olan süreyi 8 ila 17 yıl arasında tamamladığı görülmektedir.⁸⁴ Ortalama 13 yıllık bu süre, yedinci halifelğe ulaşmak için gereken yaklaşık 40 yıla eklendiğinde, özellikle 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bir şâkirdin asgari 50 yılda baş halifelğe ulaşabileceğini göstermektedir. Sultan II. Mahmud devrine ait bir defterdar takririnde geçen "...ancak şâkirdân ve me'mûrîn halîfe ve baş halîfe olmak yirmi otuz seneye ve cem'iyetlü kalemlerde kırk elli sene ve dahi ziyâde zamân mürûruna mütevakkıf olduğundan" ifadeleri de bu verileri teyit etmektedir.⁸⁵

Başmuhasebe Kalemi'nde şâkird olarak göreve başlayanlar, bir gün üst düzey bir bürokrat olarak atanma hayali kurabilirdi. Gerçekten de bazı isimler yetenekleri ve/veya ilişki ağları sayesinde hâcegân denilen üst düzey bürokratların arasına dâhil olabiliyorlardı. Bu çerçevede ruus kayıtlarından hareketle Başmuhasebe Kalemi kâtiplerinden hâcegân sınıfına terfi edenlere dair bir liste oluşturulmuştur.

84 Helvacıade Mehmed Efendi (15 Mart 1761-1 Şubat 1770) yaklaşık 8 yılda, Hacı Abdi Efendi (2 Eylül 1764-5 Şubat 1780) yaklaşık 15 yılda, Derviş Ali Efendi (18 Eylül 1768-10 Kasım 1785) yaklaşık 17 yılda, Mehmed Emin Efendi (24 Aralık 1824-24 Şubat 1838) yaklaşık 13 yılda yedinci halifelikten baş halifelğe ulaşmışlardı (BOA, A.DVNSRSK.d, nr. 50, s. 337; nr. 86, s. 24, 89, 231, 508, 536).

85 BOA, HAT, nr. 489/23984 (trs.). Bu önemli takrire ilk defa Ali Akyıldız işaret etmiştir (*Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform*, s. 53).

Tablo 10. *Başmuhasebe Kalemî Personeli Arasından Hâcegân Sınıfına Yükselen Kâtipler (1660-1810)*

İsmi	Tayin Edildiği Sıradaki Görevi	Tayin Tarihi	Tayin Edildiği Görev
Mehmed Efendi	Birinci Halife	13 Rebiulevvel 1077/ 13 Eylül 1666* ⁸⁶	Mevkufatçılık
İsmail Efendi	Üçüncü Halife	12 Zilkade 1100/ 28 Ağustos 1689	Defterdar vekili
Canibdâr Ahmed Efendi	İkinci Halife	18 Şaban 1102/ 17 Mayıs 1691	Başmuhasebeci vekili
Köse Halil Efendi	Üçüncü Halife	23 Zilhicce 1105/ 15 Ağustos 1694	Başdefterdar
Türk İbrahim Efendi	Üçüncü Halife ve Kisedar	1 Receb 1131/ 20 Mayıs 1719	Başdefterdar
Halil Efendi	Birinci Halife	12 Rebiulevvel 1147/ 12 Ağustos 1734	Başdefterdar
Memiş Efendi	Zimmet Halifesi	5 Ramazan 1162/ 19 Ağustos 1749	Başdefterdar
Ali Efendi	Defterdar Kisedarı	2 Şevval 1163/ 4 Eylül 1750	Mektûbî-i Defterî
Elhac Ahmed Efendi	Kisedar	6 Safer 1169/ 11 Kasım 1755	Başdefterdar
Seyyid İbrahim Efendi	Zimmet Halifesi	10 Şevval 1179/ 22 Mart 1766*	Şehremini
Hasan Efendi	Yedinci ve Malikâne Halifesi	13 Cemaziyelevvel 1190/ 30 Haziran 1776*	Başdefterdar
Seyyid Feyzullah Efendi	Zimmet Halifesi	25 Muharrem 1197/ 31 Aralık 1782	Başdefterdar
Seyyid Süleyman Efendi	Malikâne Halifesi	15 Şaban 1199/ 23 Haziran 1785	Başdefterdar
Seyyid Elhâc Mehmed Emin Efendi	Üçüncü ve Malikâne Halifesi	27 Şaban 1209/ 19 Mart 1795	Başdefterdar
Seyyid Feyzullah Efendi	Kisedar	22 Zilkade 1214/ 17 Nisan 1800*	Rikâb defterdarı
Mehmed Emin Efendi	Zimmet Halifesi	26 Safer 1222/ 5 Mayıs 1807	Başdefterdar
Mehmed Ragıb Efendi	Malikâne Halifesi	10 Receb 1222/ 13 Eylül 1807*	Rikâb defterdarı
Sarım İbrahim Efendi	Malikâne Halifesi	4 Cemaziyelevvel 1224/ 17 Haziran 1809*	Rikâb defterdarı

Kaynak: BOA, Sadaret Defterleri (=A.d), nr. 2937, s. 227; D.BŞM, nr. 4635/101; A.DVNSRSK.d, nr. 86, s. 38, 182, 380, 423, 438; Üsküdarî Abdullah Efendi, *Vâkı'ât-ı Rûzmerre*, I, haz. Muzaffer Doğan, Ankara 2017, s. 158, 234, 300; *Vâkı'ât-ı Rûzmerre*, II, haz. Recep Ahışalı, s. 241, 369; Defterdâr Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekayât Tahlil ve Metin (1066-1116/1656-1704)*, haz. Abdulkadir Özcan, Ankara 1995, s. 488; Silâhdâr Fındıklılı Mehmed Ağa, *Nusretname İnceleme-Metin (1106-1133/1695-1721)*, haz. Mehmet Topal, Ankara 2018, s. 1102; Mehmet Zeki Pakalın, *Maliye Teşkilâtı Tarihi (1442-1930)*, II, Ankara 1977, s. 243; İsmail Hamî Danişmend, *İzâhlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, V, İstanbul 1971, s. 289-305.

86 * işareti bulunan tarihler hâcegân sınıfına yükselen kâtibin yerine yapılan atama tarihlerini göstermektedir.

Tablo 10’da 17. yüzyıl ortalarından itibaren halife ve uzman kâtip seviyesindeki 18 Başmuhâsebe Kalemi personelinin hâcegân sınıfına yükseldiği görülür. Asil veya vekil ilk atamaların yaklaşık %77’si (14) defterdarlıklara yapılmıştır. Yalnızca 18. yüzyılı içeren atamalarda bu oran %80’dir. Dolayısıyla 17. yüzyıla ait bir mevkufatçılık ve başmuhasebeci vekilliği ile 18. yüzyıla ait bir şehreminliği ve defterdar mektupçuluğunun istisna mahiyetinde olduğu söylenebilir. Yükselmelerin %50’si zimmet ve malikâne halifeliklerinden gerçekleşmiştir. Söz konusu iki halifelğin aynı zamanda diğer bürolarla ilgili işlemler de yürüten koordinatör kitabetler olması dikkat çekicidir. Doğrudan defterdar tayin edilmeyenler de maliye bürokrasisi kanalıyla yükseltilmiştir. Bu sonuçlar sistemin rasyonel boyutunu göstermesi açısından oldukça önemlidir. Henüz tam bir istatistiği yapılmamış olmakla birlikte, üst düzey bürokrasinin büyük oranda Bâbîâlî kökenli olduğu anlaşılmaktadır.⁸⁷ Bunun Bâbîâlî ve Bâb-ı Defterî kâtipleri arasındaki formasyon farkından ve emrinde istihdam edildikleri bürokratların sistemdeki rollerinden kaynaklandığı söylenebilir.⁸⁸ Ancak daha kapsamlı değerlendirmeler için bütün bürokrasinin kariyer yollarına dair tam bir dökümün ortaya çıkarılması gerekmektedir.

Sonuç

Bugüne kadar sınırlı sayıdaki Osmanlı teşkilat tarihi çalışmasında, araştırmacılar ister istemez imparatorluğun üst bürokrasisine odaklandıklarından şâkirdlere dair ciddi bir literatür oluşmamıştır. Bu makalede söz konusu eksiklikten hareketle Osmanlı bürokrasisinde şâkirdliğin mahiyeti ele alınmıştır. 18. yüzyıl özelinde Başmuhasebe Kalemi örneğinin incelendiği bu çalışma ile şâkirdlerin tayin prosedürü, sayıları, maaş ve kalem harcı gelirleri, çalışma ortam ve şartları ile terfileri ortaya koyulmaya çalışılmıştır. Özellikle yüzyılın ilk yarısında merkezî bürokraside şâkird olarak göreve başlayanların yaklaşık 1/4 ila 1/5’inin, Defterdarlık içerisinde ise 1/3’ünün Başmuhasebe Kalemi’nde çalışmaya başladığı tespit edilmiştir. Mukayese yapmaya imkân sağlaması için de diğer kalemlerde göreve başlayan şâkirdlere dair istatistikler oluşturulmuştur. Başmuhasebe Kalemi özelinde değerlendirilen bu verilerin diğer bürolara dair incelemeler için de kolaylaştırıcı bir katkısı olacaktır. Maliye bürokrasisinde görev yapan şâkirdlerin kariyerlerine dair ilk defa kapsamlı veriler ortaya çıkartılmıştır. Bu çerçevede Başmuhasebe Kalemi’nde bir şâkirdin yaklaşık 40 yılda büronun halife seviyesindeki kâtipleri arasına dâhil olabildiği, birinci halifelğe ulaşma süresinin ise özellikle yüzyılın ikinci yarısından itibaren asgari 50 yıl sürdüğü tespit edilmiştir. Başmuhasebe Kalemi’nde şâkird olarak göreve başlayanlardan hâcegân sınıfına terfi edenlerin tamamının maliye bürokrasisi kanalıyla yükseltilmeleri, sistemin uzmanlığa

87 Örneğin reisülküttabların menşei hakkında bk. Recep Ahışalı, *Osmanlı Devlet Teşkilatında Reisülküttablık (XVIII. Yüzyıl)*, s. 13-24.

88 Bâbîâlî bürokrasisinin neden daha cazip hale geldiği ve nasıl yükselme imkânları sunduğu hakkında değerlendirmeler için bk. Muzaffer Doğan, “Osmanlı Merkez Bürokrasisinde H.1211/1796-97 Tarihli Düzenlemeler”, s. 66-67; aynı müellif, “Osmanlı Merkez Bürokrasisinde Genel Maaş Sistemine Geçiş Çalışmaları”, *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, X/20 (Bahar 2009), s. 36-38. Norman Itzkowitz, XVIII. yüzyıl Osmanlı maliye bürokrasisini kariyer olanakları kısıtlı bir yapı olarak tarif etmektedir. Gerekçe olarak ise personelin ancak defterdarlık kanalı ile yükseltilmelerini göstermektedir (“18. Yüzyıl Osmanlı Gerçekleri”, s. XLIII).

dayalı rasyonel boyutuna işaret etmesi bakımından kayda değerdir. Göreve başlama ve maaş prosedürlerinin ortaya çıkartılması, benzer incelemeler için de bir taslak oluşturacaktır. Çalışma sonucunda; Osmanlı bürokrasisine dair sağlıklı değerlendirmelerin ancak kariyer yollarının ayrıntılı bir dökümünün yapılması ile mümkün olacağı, dolayısıyla araştırma sınırlarının kesinlikle alt bürokrasiye doğru genişletilmesi gerektiği görülmüştür.

KAYNAKÇA

Arşiv Vesikaları

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (=BOA)

Ali Emîrî Tasnifi Sultan IV. Mehmed Evrakı (=AE.SMMD.IV), nr. 42/4776.

Ali Emîrî Tasnifi Sultan III. Ahmed Evrakı (=AE.SAMD.III), nr. 32/3004.

Ali Emîrî Tasnifi Sultan I. Abdülhamid Evrakı (=AE.SABH.I), nr. 274/18391.

Bâb-ı Âsafî Divan-ı Hümayun Kalemî Ruus Defterleri (=A.DVNRSK.d), nr. 1-86; 90; 92M; 93; 95; 97; 99.

Bâb-ı Âsafî Ruus Kalemî Defter Tasnifi (=A.RSK.d), nr. 1563.

Bâb-ı Âsafî Ruus Kalemî Dosya Tasnifi (=A.RSK), nr. 520/100; 900/42; 2000/90.

Bâb-ı Defterî Başmuhasebe Kalemî Defter Tasnifi (=D.BŞM.d), nr. 2970; 3064; 42431.

Bâb-ı Defterî Başmuhasebe Kalemî Dosya Tasnifi (=D.BŞM), nr. 1644/41;1785/81; 2418/90; 4134/113; 4429/72; 4635/101; 5198/65; 5205/56; 6045/4; 6775/57; 7699/25; 7787/53; 7868/44; 7940/20.

Bâb-ı Defterî Küçük Ruznamçe Kalemî Dosya Tasnifi (=D.KRZ), nr. 87/88.

Cevdet Tasnifi Dâhiliye Evrakı (=C.DH), nr. 88/4384.

Hatt-ı Hümayun Tasnifi (=HAT), nr. 489/23984.

İbnülemin Tasnifi Tevcihat Evrakı (=İE.TCT), nr. 13/1455.

Kamil Kepeci Tasnifi (=KK), nr. 61/5; 261/2; 279; 3420; 3428; 3438; 3441; 3445; 3446; 3451; 3452; 3459; 3463; 3467; 3472; 3476; 3483; 3487; 3503; 3505; 3506.

Maliyeden Müdevver Defterler (=MAD), nr. 2472; 2504; 2798; 2974; 2985; 2993; 3813; 3970; 8989; 10149; 10150; 10151; 10163; 10194; 10306; 10307; 22080; 23944.

Sadaret Defterleri (=A.d), nr. 2937.

Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Defter Tasnifi (=TSMA.d), nr. 3208.

1.b) Bibliothèque Nationale de France (Fransa Mill  K t phanesi)

MS.TURC, nr. 196 (Ruus Defteri).

Kaynak Eserler ve Araştırmalar

Afyoncu, Erhan-Recep Ahışalı, “Kâtip-Osmanlı Dönemi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İşlam Ansiklopedisi*, XXV, (2022), s. 53-55.

Afyoncu, Erhan, *Osmanlı Devlet Teşkilâtında Defterhâne-i  mire (XVI-XVIII. Yüzyıllar)*, Ankara 2014.

_____, “Tanzimat  ncesi Osmanlı İmparatorluğu’nda Bürokrasi”, *Türkiye Günlüğü*, 55 (1999), s. 182-190.

_____, “M şaherehor n”, *Türkiye Diyanet Vakfı İşlam Ansiklopedisi*, XXXII, (2006), s. 153-154.

Ahışalı, Recep, *Osmanlı Devlet Teşkilatında Reisülküttablık (XVIII. Yüzyıl)*, İstanbul 2001.

_____, “Gelibolulu Mustafa  l ’nin Bilinmeyen Bir Risâlesi: “Risâle-i  l -i  lim Berây-ı Kâtib K sım-ı Râsim”, *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 31 (Güz 2014), s. 1-24.

_____, “Ruus”, *Türkiye Diyanet Vakfı İşlam Ansiklopedisi*, XXXV, (2008), s. 272-273.

_____, “Terakki”, *Türkiye Diyanet Vakfı İşlam Ansiklopedisi*, XL, (2011), s. 479-481.

Akgür, Necati, “Türk-İşlam Bilim Tarihi-Saatler”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, 89, (Nisan 1994), s. 158-205.

Akyıldız, Ali, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform (1836-1856)*, İstanbul 1993.

_____, *Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme*, İstanbul 2015.

_____, “Mekteb-i Maârif-i Adliye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İşlam Ansiklopedisi*, Ek-2, (2019), s. 236-238.

Aydın, Bilgin, *XVI. Yüzyılda Divan-ı Hümayun ve Defter Sistemi*, Ankara 2017.

- Cezar, Yavuz, “Osmanlı Devleti’nin Merkez Mali Bürokrasi Tarihine Giriş XVIII. Yüzyılda Bâb-ı Defteri”, *Dünü ve Bugünüyle Toplum ve Ekonomi*, 4, (Nisan 1993), s. 129-160.
- _____, “Osmanlı Geleneksel Mali Örgütünde Çözülme Yılları: Tanzimat Öncesinde Bâb-ı Defteri”, *Dünü ve Bugünüyle Toplum ve Ekonomi*, 7, (Ekim 1994), s. 127-159.
- Çelik, Gülfettin, “Osmanlı Devletinde Merkezî Hazinenin Maliye Büroları”, *Osmanlı Maliyesi Kurumlar ve Bütçeler*, I, haz. Mehmet Genç-Erol Özvar, İstanbul 2006, s. 115-148.
- Danişmend, İsmail Hami, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, I-V, İstanbul 1971.
- Darling, Linda T., *Gelir Artışı ve Kanuna Uygunluk-Osmanlı İmparatorluğu’nda Vergi Toplanması ve Maliye Yönetimi 1560-1660*, çev. Adnan Tonguç, İstanbul 2019.
- _____, “Ottoman Salary Registers as a Source for Economic and Social History”, *Turkish Studies Association Bulletin*, XIV/1 (1990).
- Defterdâr Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekayiât Tahlil ve Metin (1066-1116/1656-1704)*, haz. Abdulkadir Özcan, Ankara 1995.
- Doğan, Muzaffer, *Osmanlı Devletinde İçişlerinin Yönetimi-Sadaret Kethüdalığı (1730-1836)*, Ankara 2016.
- _____, “Divân-ı Hümâyûn’dan Bâbîâlî’ye Geçiş”, *Yeni Türkiye (Osmanlı Özel Sayısı-I)*, 31 (Ankara 2000), s. 474-485.
- _____, “Osmanlı Merkez Bürokrasisinde H.1211/1796-97 Tarihli Düzenlemeler”, *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, I/2 (2000), s. 63-80.
- _____, “Osmanlı Merkez Bürokrasisinde Genel Maaş Sistemine Geçiş Çalışmaları”, *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, XI/20, (2009), s. 33-68.
- Emecen, Feridun M., “Başmuhasebe Kalemî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, V, (1992), s. 133-135.
- Findley, Carter V., *Kalemîyeden Mülkiyeye Osmanlı Memurlarının Toplumsal Tarihi*, çev. Gül Çağalı Güven, İstanbul 2020.
- _____, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Bürokratik Reform Babiâli (1789-1922)*, çev. Ercan Ertürk, İstanbul 2019.
- Günalan, Rıfat, *Osmanlı İmparatorluğunda Defterdarlık Teşkilatı ve Bürokrasisi*, İstanbul 2010.
- İnalçık, Halil, “Sultanizm Üzerine Yorumlar: Max Weber’in Osmanlı Siyasal Sistemi Tiplemesi”, çev. Kemal Aydın Akagündüz, *Dünü ve Bugünüyle Toplum ve Ekonomi*, 7 (Ekim 1994), s. 5-26.
- _____, “Devlet-i Aliyye’de 17. Yüzyılda İdarede ve Maliyede Genel Dönüşüm”, *Devlet-i Aliyye IV*, İstanbul 2016, s. 23-66.
- _____, “Reisülküttâb”, *Osmanistik Bilimine Katkılar*, İstanbul 2021, s. 25-55.
- _____, “Osmanlı Bürokrasisinde Aklâm ve Muâmelât”, *Osmanistik Bilimine Katkılar*, İstanbul 2021, s. 56-71.
- _____, “Şikâyet Hakkı: Arz-ı Hâl ve Arz-ı Mahzarlar”, *Osmanlı Araştırmaları*, VII-VIII (1988), s. 33-54.
- Iitzkowitz, Norman, “18. Yüzyıl Osmanlı Gerçekleri”, *Osmanlı Dünyasında Kimlik ve Kimlik Oluşumu*, ed. Baki Tezcan-Karl K. Barbir, çev. Zeynep Nevin Yelçe, İstanbul 2012, s. XXIX-XLVI.
- Kânûnnâme-İ Âl-i Osman (Tahlil ve Karşılaştırmalı Metin) [Fatih Kânûnnâmesi]*, haz. Abdulkadir Özcan, İstanbul 2003.
- Karaca, Filiz, *Osmanlı Devleti’nde Teşrifât Kalemî ve Teşrifâtçılık*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1989.
- _____, *Tanzimat Dönemi ve Sonrasında Osmanlı Teşrifât Müessesesi*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1997.

- Mumcu, Ahmet, *Hukuksal ve Siyasal Karar Organı Olarak Divan-ı Hümayun*, İstanbul 1986.
- Pakalın, Mehmet Zeki, *Maliye Teşkilâtı Tarihi (1442-1930)*, II, Ankara 1977.
- Şemseddin Sâmî, *Kâmûs-ı Türkî*, İstanbul 2015 (İstanbul 1317/1899'dan tıpkı basım).
- Shinder, Joel, *Ottoman Bureaucracy in the Second Half of the Seventeenth Century: The Central and Naval Administrations*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Princeton University, New Jersey 1971.
- _____, "Career Line Formation in the Ottoman Bureaucracy, 1648-1750: A New Perspective", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, XVI/2/3 (1973), s. 217-237.
- Silâhdâr Fındıklılı Mehmed Ağa, *Nusretnâme İnceleme-Metin (1106-1133/1695-1721)*, haz. Mehmet Topal, Ankara 2018.
- Tabakoğlu, Ahmet, *Osmanlı Mâlî Tarihi*, İstanbul 2016.
- Uluskan, Murat, *Divan-ı Hümayun Çavuşbaşılığı*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 1998.
- _____, *Divân-ı Hümayun Çavuşları*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2004.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, Ankara 1988.
- Üsküdarî Abdullah Efendi, *Vâkı'ât-ı Rûzmerre*, I-IV, haz. Muzaffer Doğan-Recep Ahışalı-Erhan Afyoncu-Mahmut Ak, Ankara 2017.

APPRENTICESHIP IN THE OTTOMAN BUREAUCRACY: THE EXAMPLE OF THE CHIEF ACCOUNTING OFFICE IN THE 18TH CENTURY

Engin ÇETİN*

Debates surrounding the degree of patrimonialism in the Ottoman Empire and its classification as an empire have waned in recent years. The dearth of comprehensive literature on essential aspects such as administrative structure, the ruling elite, decision-making mechanisms, and state-society dynamics has contributed to this decline in scholarly interest. Fortunately, recent years have witnessed significant advancements in these areas, largely driven by studies in bureaucratic history that have begun to address these critical gaps in knowledge. However, due to the vast array of source materials and the expansive nature of the subject matter, research on the Ottoman bureaucratic structure has often resulted in fragmented analyses, offering only partial insights into the functioning of the state machinery.

In this scholarly journey, there has been an uneven distribution of focus among various bureaucratic institutions. Notably, studies on the Dīvān-ı Humāyūn, Bâbîâlî and Defterhâne have proliferated, while research on Bâb-ı Defterî remains relatively limited. The emerging literature has also shaped the areas that researchers have concentrated on, with a natural inclination towards exploring the upper echelons of the bureaucracy. As a result, there has been a conspicuous absence of independent studies dedicated to the lowest rung of the bureaucratic ladder-the apprentice clerks known as shakird. However, it is crucial to recognize that shakirds constituted the primary source of personnel for the Ottoman bureaucracy.

In the Ottoman bureaucracy, individuals employed as clerical candidates in various institutions were referred to as shakird. Initially, they were placed under the supervision of a select group of clerks within the Dīvān-ı Humāyūn (Imperial Council). Over time, they began to work in prominent bureaucratic institutions such as Bâbîâlî, Defterhane (Storehouse of Ottoman Cadastral and Other Property Records), and Bâb-ı Defterî (Ottoman Institution for Financial Affairs), which played pivotal roles in the central bureaucracy from the mid-17th century onward. Comprising primarily young individuals, this group served as the primary source of

* Research Assistant, Dr., Marmara University Faculty of Humanities and Social Sciences, Department of History, Istanbul / Turkey, engin.cetin@marmara.edu.tr; ORCID ID: 0000-0002-0580-7239

personnel for the Ottoman bureaucracy. Despite sharing certain commonalities, there were substantial differences in the characteristics, career trajectories, and work models of shakirds across various institutions. In the realm of Ottoman institutional history, however, there exists a notable scarcity of substantial literature addressing the shakirds, as scholarly attention has predominantly centered on the upper echelons of the empire's bureaucracy. This paper aims to rectify this deficiency by discussing the nature of shakirdism within the Ottoman bureaucracy. Given the impracticality of conducting an exhaustive study encompassing all institutions at this stage, the paper concentrates on the Chief Accounting Office during the 18th century as a case study. Consequently, it sheds light on the appointment practices, numbers, working conditions, incomes, and career trajectories of the shakirds affiliated with the Başmuhasebe Kalemi (Chief Accounting Office).

The Chief Accounting Office held a paramount role within the Ottoman fiscal bureaucracy, functioning as a coordinating entity responsible for maintaining records of state revenues and expenditures, as well as overseeing related financial transactions. The leadership of this office was entrusted to a chief accountant, who did not receive training from within the office itself, served a one-year term, and was part of the high-level bureaucracy known as “khacegan.” In addition to the chief accountant, who served as the head of the staff, there were essentially three categories of personnel: the “shakirds,” the “kātibs,” and the “khalifas,” comprising the seven most senior clerks. Seniority played a pivotal role in determining career progression within this structure. A hierarchy of seniority was maintained within the bureau, extending from the chief khalifa to the most recent shakird to join the office. Whenever a change occurred within this hierarchy due to factors such as death, dismissal, or promotion, all clerks would naturally advance one step based on their seniority. The seven most senior clerks in the bureau held the status of “gedikli” and were appointed with a ruus. The appointment to the seventh khalifate position was of particular significance among these. While the first six khalifas were promoted incrementally in accordance with their ranks, identifying and appointing the most senior clerk to the seventh khalifate required special consideration. Consequently, candidates for the seventh khalifate underwent a rigorous assessment of their qualifications, with the appointment being made in consultation with bureau officials. The fate of every clerk aspiring to reach the khalifate was inherently tied to the date on their shakird certificate.

This article delves into the procedures for appointment and promotion, numbers, work practices, and careers of salaried staff, using the Chief Accountant's Office as an illustrative example. The primary sources for evaluating appointment-promotion, salaries, and tuition revenues are the ruus, mevacib, and bureau tuition books. Retail documents are also utilized to construct the procedures. These sources are analyzed within the context of the 18th century, with a particular focus on shakirdism. This marks the first comprehensive utilization and analysis of these sources within this context.

The article seeks to answer several key questions about the shakird, including who they were, how they were appointed, the nature of their work, their sources of income, and their paths to promotion. In the early half of the century, approximately 1/4 to 1/5 of shakird in the central bureaucracy, and 1/3 of those in the Bâb-ı Defterî, commenced their careers in the Chief Accounting Department. To facilitate comparisons, statistics regarding the number of shakird entering other departments have also been compiled. Comprehensive data on the careers of shakird within the finance bureaucracy has been revealed for the first time. Within this framework, it has been determined that it took approximately 40 years for a shakird in the Chief Accountant's Office to ascend to the level of clerks at the khalifa rank within the bureau. Especially in the latter half of the century, it took at least 50 years to attain the first khalifate rank. Notably, all individuals promoted to the khacegan class from those who initially began as shakird in the Chief Accounting Department achieved their promotions through the finance bureaucracy. This underscores the rational dimension of a system grounded in specialization.

Additionally, this paper aims to propose a research methodology applicable to other bureaus within the Bâb-ı Defterî and highlight practical distinctions between institutions. Furthermore, it underscores the necessity of expanding the boundaries of studies on the Ottoman bureaucracy to encompass the lower bureaucracy. Consequently, the data presented here can be used in the analysis of other facets within the bureaucracy.